

॥ श्रीयुगलगीतम् ॥

॥ द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥

॥ श्रीशुक उवाच ॥

१२-८

गोप्यः कृष्णे वनं याते तमनुद्रुतचेतसः ।

कृष्णलीलाः प्रगायन्त्यो निन्युर्दुःखेन वासरात् ॥ १ ॥

वामबाहुकृतवामकपोलो बल्लितभुरधरार्पितवेणुम् ।

कोमलाहलिभिराश्रितमार्गं गोप्य ईरयति यत्र मुकुन्दः ॥ २ ॥

न्योमयानवनिताः सह सिद्धैर्विस्मितास्तदुपधार्य सलज्जाः ।

काममार्गणसमर्पितचित्ताः कदमलं ययुरपस्मृतनीव्यः ॥ ३ ॥

द्वात्रिंशेन्तर्गोपिकानां खानन्दं भगवान् हरिः । पूरयामास येनैव पूर्णानन्द इतीर्यते ॥१॥

अन्तःप्रविष्टो भगवान् मुखादुद्धृत्य कर्णयोः । पुनर्निवेश्यते सम्पक् तदा भवति सुस्थिरः ॥२॥

शब्दार्थयोर्मुख्यतात्र युग्माः श्लोकास्ततोत्र हि । सर्वेषु चैव भासेषु यत् करोत्युच्यते हि तत् ॥३॥

अतोत्र भासयुग्मा हि प्रकमः फलमेव च । जायन्ते चापरं युग्मं त्रयोदश भवन्ति तत् ॥४॥

एवं भगवता सह रात्रौ क्रीडापुक्त्वा दिने तासां संसारप्रवृत्तिर्भविष्यतीत्याशङ्क्य दिवसेषु

भगवद्गुणवर्णनपरा जाता इति वदन् गुणवर्णनाया आवश्यकत्वापारम्भे दुःखं पर्यवसाने सुखमिति

निरूपयन् प्रथमं प्रथमप्रवृत्तावपि गोपिकानां दिवसेषु परमं दुःखं जातमित्याह गोप्य इति, केवल-

पदात् पूर्वोक्ता ग्राह्याः, सदानन्दे वनं गते तमन्वेव द्रुतं चित्तं यासां, वस्त्वन्तरग्रहणाक्षमं चित्तं

जातं द्रुतशब्दाद् विलय उक्तः, ततः सर्वतः प्रसृतं स्वरूपभावापन्नं सदानन्दस्य लीलां गृहीतवद्,

अतः कृष्णलीलाः प्रगायन्त्यो जाताः, यथा स्वरूपं सदानन्दरूपं तथा तल्लीला अपीति तदात्मकत्वं

च लीलानां ज्ञापयितुं पुनर्नामग्रहणं कृतमन्यथा तत्पदमेव वदेत् तथा सति तत्सम्बन्धित्वमात्रं

प्राप्येत न लुक्स्वरूपं, अवश्यं शब्दं चैतद् यत् स्वरूपविशेषे तदतिरिक्तस्य न जीवनहेतुत्वं ततो

हीनत्वात्, ततो यथाकथञ्चिन् महता मानसदुःखेन वासरात् निन्युः, यदा पुनस्तच्चित्तं प्रकीर्णं

भगवच्चरित्रे विलीनं सदेकभावं प्राप्स्यति तदा पूर्णमनोरथा भविष्यन्ति, इदानीं सर्वा सामग्री वि-

शकलितेति दुःखेन दिननयनं, वासरपदाद् रात्र्यर्थं कथञ्चित् प्राणानां धारणं लक्ष्यते ॥ १ ॥

सर्वोत्तमा हरेर्लीला वेणुनादपुरःसरा । हेतुः सर्वत्र वाच्येयं प्रथमेषु निरूप्यते ॥१॥

देवस्त्रियस्तथा गावः सरितः पादपा लताः । पक्षिणश्च तथा मेघा ब्रह्माद्या गोपिकास्तथा ॥२॥

हंरिण्यो देवगन्धर्वा द्विधा च भगवान् हरिः । उत्तरेषु निरूप्यन्ते रसज्ञा वेणुवादने ॥३॥

जानाति भगवानेव जानात्येव हरिः स्वयम् । अतोन्ते भगवानुक्तो वारद्वयमनन्यधीः ॥४॥

अनुमौवस्तु नादस्य स्त्रीषु पूर्वमुदीर्यते । त्रिविधासु ततः पुंसु ब्रह्मा गोपी तथा मृगी ॥५॥

त्रयोत्र त्रिविधाः प्रोक्ताः प्रकीर्णाः सकलाः सुराः । सर्वे एवानभिज्ञा हि वस्तुसामर्थ्यसंयुताः ॥६॥

एवं वेणुद्वीदशधा फलतीति निरूपितः ॥६॥

तत्र प्रथमं स्त्रीप्राधान्याद् देवस्त्रियो मुख्या इति तासु वेणुनादप्रभावं वक्तुं येन प्रकारेण वेणुनादं

उत्तिष्ठति तं प्रकारमाहुर्वामबाहुकृतवामकपोल इति, यत्र मुकुन्दोभरार्पितवेणुमीरयति

तत्र तस्मिन् क्षणे व्योमयानवनिताः कदमलं ययुरिति सम्बन्धः, वेणुनादः पञ्चधा भवति

मुखस्य परितः समतलोपर्यधश्च धारणेन, तत्र स्त्रीणां कामोद्बोधको वामपरावृतः, स्त्रीणां पुरुषाणां च

हन्त चित्रमवलाः शृणुतेदं हारहास उरसि स्थिरविद्युत् ।

नन्दसुनुरयमार्तजनानां नर्मदो यर्हि कूजितवेणुः ॥ ४ ॥

वृन्दशो व्रजवृषा मृगगावो वेणुवाद्यहृतचेतस आरात् ।

दन्तदष्टकवला धृतकर्णा निद्रिता लिखितचित्रमिवासन् ॥ ५ ॥

दक्षिणो देवानामुच्चैरधस्तिरथां समतया सर्वेषामचेतनानां च, तत्र देवस्त्रीणां कामोद्बोधको वाम-
परावृत्त एवेति तथा निरूप्यते, मानुषभावाद् देवगावो महानिति मानुषनादेन देवस्त्रीणां भ्रमो न
भविष्यतीत्याशङ्क्य 'तद्धविजृम्भः परमेष्ठिधिष्य' मिति वाक्याद् भुविलासं नादे योजितवान्, तदाह,
वामगावौ कृतो योजितो वामकोपलो येन चलिता भ्रूयसेति भ्रूय दक्षिणा तथैवाभि-
नयभावात्, चलिता चैर्मितियुक्ता, अधरः पूर्वं वर्णितो लोभात्मकः, तत्र चैव समर्पितः परमानन्दं
न प्रयच्छति काममेवोद्बोधयति यतः श्रुत्वापि विरहजनितं क्लेशमेव प्राप्नुवन्ति न तु परमानन्दं
तत्रापि क्रियाशक्तिः पुष्टा चेद् भवेत् तदा लुब्धादपि फलं सिध्येत् तदपि नास्तीत्याह,
कोमलाङ्गुलिभिराश्रितो मार्गो यस्य, आदौ मन्दप्रकारेणैव वेणुनादस्योचितत्वात्, मार्गा-
स्तस्य रन्त्राः, तेषां गाढभावेन निष्पीडने तारो नादो भवति मध्यभावे मध्यमः कोमले मन्द इति,
गोप्य इतिसम्बोधनं सर्वानुभवसाधिकास्मेतदिति ज्ञापयितुं, ईरणमत्र वादनं, प्रयोजनमाह मुकुन्द
इति, वेणुनादेन शब्दं चेज्जगत् तदा मोक्षं दास्यामीति, एवं हितार्थेपि वेणुवादेन ये मोक्षानधि-
कारिणस्तेषां काम एव जात इत्याहुर्व्योमयानवनिता इति, व्योमयाना विमानयानाः सर्वे
देवयोनयस्तेषां वनिताः, अधिकारित्वात् स्त्रीत्वाद् भोग्यत्वाच्च न मुक्त्यधिकारिण्यः, सिद्धैः सहिता
अपि, भगवद्भक्तिरिक्तं सर्वमेव दातुं समर्थाः, स्वयमत्यन्तं गाने निपुणाः, आदौ वेणुनादं श्रुत्वा
विसृता जातास्ततोऽप्यकामोद्रेके तद् वेणुनादमुपधार्य सलज्जा जाता भर्तारो ज्ञास्यन्तीति, ततोऽत्यन्त-
मुद्रेके स्वात्मरक्षार्थं कामेन मरणशङ्कया कामभार्गणेभ्यः समर्पितं चित्तं याभिस्तादृश्यो जाताः,
यथा मारकाय मारणात् पूर्वं स्वयमेव समर्प्यते मीरुभिः, ततः कामेन पीडिताः कश्मलं
मूर्च्छां ययुः, सा मूर्च्छात्यन्तविसारिकेत्याहापस्मृता नीची कटिबद्धं याभिरिति, एवं
वेणुनादोऽत्यन्तं कामबोधक इत्यस्माकं मूर्च्छादौ किमाश्चर्यमिति भावः ॥ २-३ ॥

गवामपि वेणुनादेन तथा जातमिति वक्तुं प्रकारान्तरेण वेणुरयोद्गममाहुर्हन्त चित्रमिति,
अवला इदमाश्चर्यं शृणुत, यर्हि नन्दसुनः कूजितवेणुस्तर्हि वृषा गावो दन्तदष्टकवला
निद्रिता आसन्नितिसम्बन्धः, कामः पशुषु सजातीय एव नोत्कृष्टे नापकृष्टे, अन्तरे त्वन्यैव
व्यवस्था, हीनेषु महतो रमणार्थं सम्बन्धोपि रसामासजनकोतः सम्मोगलक्षणं कामं निराकृत्य पशु-
प्वत्वावश्यकं भक्ष्यं निष्णद्धि, पूर्वोक्तं 'वामगाहुकृतवामकोपल' लपनुवर्तते, तत्रैवावान्तरभेदो
वक्तव्यः, हन्तेति खेदे, यत्र गवामपि सर्वक्रियानिष्ठचित्तव्याप्ताकं न निवर्तत इति चित्रं, पूर्वापेक्षया-
प्युत्कृष्टं, देवस्त्रियो हि पुरुषोत्तमे कामुक्यो भवन्त्येव, इदं तत्प्राश्चर्यमिति, अवला इतिसम्बोधनं
गत्वा दर्शनाभावाच्च, इदं मया श्रोच्यमानं शृणुत, अत्र गोपिका नवविधा गुणातीते प्रकार-
त्रयमिति कर्मज्ञानभक्तिभिर्वैकृत्यवसैषा प्रथमा राजस इयं राजसराजसी, अपेक्षितं पूर्वं सर्व-
मेवानुवर्तते सर्वत्र, आदौ भगवतः स्वरूपं शृणुतेति, तं चतुर्धा वर्णयति, हारवद् हासो यस्य,
उरसि स्थिरा विद्युद् यस्य, नन्दस्य च सुनः, आर्तजनानां सर्वेषामेव नर्मदः, तत्र हेतुरयमिति,

बर्हिणः स्तवकधातुपलाशैर्बद्धमल्लपरिवर्हविडम्ब्यः ।

कहिंचित् सबल आलि सगोपैर्गाः समाह्वयति यत्र मुकुन्दः ॥ ६ ॥

तर्हि भग्नगतयः सरितो वै तत्पदाम्बुजरजोनिलनीतम् ।

सृष्टयतीर्चयमिवाबहुपुण्याः प्रेमवेपितभुजाः स्तिमितापः ॥ ७ ॥

अन्यवेदानीपत्रे प्रकटो न भवेत्, द्वितीये मुहूर्ते निर्गच्छन्तं बालक्ष्माह, तदा प्रतिमुहूर्तं गुगलानि भवन्ति, सन्ध्यासन्ध्यांशयोरन्तरेण द्वादशैव मुहूर्ता इति सोमोत्पत्ती निर्णयः, अन्येषां हासं किमीरितं भवति रज्जुवद् भगवत्स्तु दन्तानां कान्त्या विभक्तो हासो मुक्ताहारवद् भवति यथा रत्नैर्व्यवहिता मुक्ता इति, अनेन जगतः प्रपञ्चे मोहजनकत्वं स्थिरीकृतं, स्नेहकलाभिर्माया विभक्तेति श्रुतार्थापत्तिरर्थनिरूपणे मूलं सर्वत्र, यथा दृष्टे नानुपपत्तिर्दृष्टानुसारेणैव सर्वं व्यवस्थाप्यते 'न हि दृष्टेनुपपन्नं नाम व्याघाता'दिति लौकिकानामेषा व्यवस्था सर्वथा दृष्टविरोधो नाङ्गीक्रियत इति तथा वैदिकानां श्रुतिः, यावत्तैव बोध्यमानः पदार्थः स्थिरीभवति तावत्तदनुगुण उच्यत इति सर्वत्रैवैषा व्यवस्था, न केवलं संसारे पुत्राद्यासक्तिमेव स्थिरीकरोति किन्तु धनासक्तिमपीत्याह स्थिरा लक्ष्मीर्यत्रेति, एवं प्रमाणबलनिराकरणार्थं द्वयं विधाय प्रमेयबलनिराकरणार्थं द्वयं कृतवानित्याह, यतोयमेव नन्दस्य सन्तुर्जातः, आर्तानां च स्वयमागत्य सुखं प्रयच्छति, परिदृश्यते च तथेति च प्रमाणं, न हि महानेवं करोत्यत इदमाश्चर्यं, एतमेवार्थं प्रकटीकृत्य कूजितवेणुर्भवति, अथ वा पूर्वापेक्षयाधोवक्त्रलीलाया वेणुर्वाद्यते, हारवद्भासो यस्मिन्पुरसि, तस्य स्थिरता विभागस्वयं चाश्चर्यं, श्रीवत्सोपत्युत्कृष्ट इति शोभायै तस्य स्थिरत्ववर्णने, तादृशस्य नन्दसन्तुत्वे स्नेहो वर्धते तत्रापि खोपकारक इति, कूजितत्वं वादनविशेषधर्मः सर्वेषामान्तरं प्राणधर्ममप्याकर्षति, यत्र पशूनामपि प्राणादिधर्महारी तत्रान्येषां किं वक्तव्यमिति पशूनां निरूपयति, एकस्य तथात्वं हेत्यन्तरसिद्धमपि भवेदत उक्तं दृष्टदृश इति समूहशः, यत्रैव वेणुनादः प्रविष्टेतेषां सर्वेषामित्यर्थः, व्रजस्थिता वृषाः ककुभिर्नो मत्ता उत्सृष्टवृषा इव शकटादिनेतारस्तै व्रजसमीप एव तिष्ठन्तीति ग्राम्यपशुपक्षणाथं व्रजपदं, मृगा गावश्चारण्यं मिलिता भवन्ति, आरण्या ग्राम्याश्चैवं भवन्तीति ज्ञापनार्थं मृगपदं, किं बहुना? सर्व एव पशवो वेणुवाद्येन कृत्वा हृतचेतसो भवन्ति, नापि भगवत्समीपगमने समर्थाः किन्तु हृतचेतसो दूरादेश भवन्ति, अनेन वेणुनादस्य स्वाभाविक एवायं धर्मो न तु भगवत्समीपकृत इति, कबलास्तृणरूपाः, केवलं दन्तैर्दृष्टाः, न त्यागे न च भक्षणे समर्थाः, दन्तदंशमात्रेण प्रयत्नो निवृत्त इति नादस्येतर-कार्यनिवर्तकत्वमुक्तं, पूर्वक्रियाया अत्यावश्यकत्वाय कबलपदं, देवस्त्रीवन्मुच्छानिष्ठत्यर्थमाह धृतकर्णा इति, अन्यत् सर्वं परित्यज्य कर्णमेव साधनं धृतवन्तः, ततो बाह्यान्निष्ठता इत्याह निद्रिता इति, ततो नादेन सर्वतो व्याप्ता लिखितं गवादीनां चित्रमिव पश्चात् ते जाताः स्याचरापेक्षयापि स्थिरा जाताः, पूर्वोक्तार्थादधिकोर्थ इति चित्रता ॥ ४ ॥ ५ ॥

वेणुनादेन नदीनामतिजडानामपि सृष्टा जायत इति वक्तुं पुनर्वेणुनादं वर्णयन्ति बर्हिण इति, आवेशो देववेशश्च पूर्वं निरूपितो, लीलावेशोऽधुना निरूप्यते, निरन्तरक्रिया हि नदीनां चेतनानां तु निद्रामुच्छादौ क्रियानिष्ठचिरपि दृष्टा नदीनां तु न कदापि निवर्तत इति, तत्रापि महतीनां, बन्धोपि न तासां भवति, सापि वेणुनादेन निवृत्ता, बर्हिणो मयूरस्य स्तवका गुच्छकाः पिच्छगुच्छानि धातव्यो गैरिकादयः पत्राणि च धातूनां वा पत्राकारेण लेखाः, कमलपत्राण्यप्याकारार्थं बध्यन्त इति तैः कृत्वा मल्लानां परिपह्णोलङ्करणं वेश इति यावत्, स्वयं स्तवकादिभिः यद्धो योयं मल्लपरिवर्हस्तं विडम्बयति, विडम्ब्यो वा यद्धः, अस्वाभाविकं विडम्बनमेव भवति

अनुचरैः समनुवर्णितवीर्य आदिपूरुष इवाचलभूतिः ।

वनचरो गिरितटेषु चरन्तीर्वेणुनाह्वयति गाः स यदा हि ॥ ८ ॥

वनलतास्तरव आत्मनि विष्णुं व्यञ्जयन्त्य इव पुष्पफलाढ्याः ।

प्रणतभारविटपा मधुधाराः प्रेमहृष्टतनवः समृजुः स्म ॥ ९ ॥

नटमल्लवत्, अनेनायं नादो नृत्योपयोग्येव निरूपितः, तेन क्रियाशक्तिरुद्रता नादस्या निरूपिता नदीनामाकर्षणं हेतुर्भवति, कर्हिचिदिति यदोत्साहः क्रियाशक्तौ, अत एव सवलो बलमद्रसहितः, आलीतिसम्बोधनं गोप्यतयायमर्थो निरूपितोप्रतारणार्थं च, प्रायेणैषा तदा दर्शनार्थं गतवती स्नानादिव्याजेन, एवं सामग्रीं विधाय सोसाकं भोक्ता वस्तुतो वा जातो वा, तादृशो गोपैः सहितः, अनेनात्र वैकुण्ठस्थितलीला सूचिता, अत्रापि लक्ष्मीरस्माभिः सहिता रात्रौ गोपैः सहिता दिवसे तिष्ठतीति, अत एव सम्बोधनं रहस्यसूचकं, तदा गाः समाह्वयति वेणुनादेनैव प्रकरणित्वाद् वेणुनाह्वयतीत्यग्रे वक्ष्यति, वेणुतुल्यतया निरूपणार्थं वा वेणोरग्रहणं, गवामाह्वाने हेतुर्मुकुन्द इति, मोक्षो हि ताम्यो देय इति स्वतस्तासां साधनाभावादाकार्यं प्रयच्छति, स्वरसं वा तत्र स्थापयितुं, उद्रता क्रियाशक्तिर्महदेव कर्म करोतीति गवामाकारणमुक्तं, तत्र योगार्थं ज्ञात्वा नद्योपि नित्यं गच्छन्तीति ताः स्यंगिता जाता इत्याह तर्हीति, तत्क्षणमेव भ्रमगतयो जाताः, न हि भगवदाज्ञा केनाप्युल्लङ्घ्या भवति, सरित इति प्रवाहैक्यभावत्वं निरूपितं, तासां वैष्णवत्वकामना, तासां हि समुद्रोधिपतिः, यथा भगवान् पतिर्भूयात् तदर्थं तत्पदाम्बुजरजः स्पृहयतीर्जाताः स्पृहयन्त्यः, रजसः सम्बन्धार्थमुपायमाहानिलनीतमिति, अनिलेन वायुना स्वार्थं नीतं, तेन सह प्रत्यासत्तिः, जलार्थं सः, भगवदीया एव भगवत्सम्बन्धं प्राप्नुवन्तीति रजःकामना दूराभिप्राया, काम एवात्रोद्देश्यो देवतात्वान्नदीनां, अत एवाग्रे कालिन्दी तथा भविष्यति, इदानीं तथाभावे भाग्यं नास्तीत्याहावहुपुण्या इति, न बहु पुण्यं यासां, यथा शीघ्रमेव गोरूपत्वं गोपालरूपत्वं दिवसे रात्रौ स्त्रीरूपत्वमिति, पुण्यं विना समीहितार्थसिद्धयभावात्, कथं ज्ञायते तासामेवम्भाव इति तत्राह वयमिवेति, यथा वयमवहुपुण्याः, अन्यथा दिवसे गावो गोपा वा भवेम, अतः स्वदृष्टान्तेन ज्ञायते स्पृहामेव कुर्वन्ति न तु तासां कार्यं सिध्यतीति, किञ्च तासां सात्त्विकभावादपि हृद्रतो भावो लक्ष्यत इत्याहुः प्रेमवेषितभुजा इति, प्रेम्णैव भुजानां चपनं न तु वायुवशादतो विरहसन्तापयुक्ता इव लक्ष्यन्ते, किञ्च स्तम्भोपि जात इत्याहुः स्तिमिताप इति, स्तिमिताः स्तम्भा आपो यासां, एवं रजोभेदास्त्रिविधा निरूपिताः ॥ ६ ॥ ७ ॥

सत्त्वभेदान् निरूपयितुं भगवन्तमपि तथा वर्णयन्त्यनुचरैरिति त्रिभिः, लताविहङ्गममेघाः सात्त्विकाः, एते वेणुनादेन भक्तिपूर्णा जाताः, तत्र प्रथमं वृन्दावनस्था लतास्तरवश्च वैष्णवा वेणुनादेनोद्भवप्रेमरसा जाता इति तदर्थं प्रकारान्तरेण वेणुनादमाह, तदर्थं प्रकारान्तरेण भगवानपि वर्णनीयः, स च भक्त्यनुसारेण लोकवेदानुसारेण च वर्णनीयः, तत्र भक्त्यनुसारेण प्रथममाह, अनुचरैः सेवकैर्गोपैः सम्यगनुवर्णितानि वीर्याणि यस्य, आदिपूरुष इव पुरुषोत्तम इव चानुचरैर्वेदैः सम्यक् सर्वोत्तमत्वेन वर्णितानि जगत्कर्तृत्वादीनि वीर्याणि यस्य, लोकानुसारेण माहात्म्यमाह सर्वोत्कृष्टमादिपूरुष इवाचलभूतिरिति, अचला विभूतिर्लक्ष्मीर्यस्य, अनुचरैः सर्वैरेव देवादिमिस्तथोक्तः, लौकिकाः स्वव्यवहार्यत्वात् पुरुषोत्तमतुल्यतामेवाहुरतो दृष्टान्तभावः, भिन्नतया वर्णनायां हेतुमाह वनचर इति वृन्दावनचरः सात्त्विकभावापन्नः सत्त्वधूमौ प्रतिष्ठित इति, गिरितटेषु गिरिप्रान्तेषु चरन्तीर्विषमस्थानान् समदेशे

दर्शनीयतिलको वनमालादिव्यगन्धतुलसीमधुमसैः ।

अलिकुलैरलघुगीतमभीष्टमाद्रियन् यर्हि कृजितवेषुः ॥ १० ॥

सरसि सारसहंसविहङ्गाश्चास्मीतहतचेतस एव ।

हरिमुपासत ते यतचित्ता हन्त मीलितदृशो धृतमौनाः ॥ ११ ॥

पशुहिते स्वयं तत्रत्यो भूत्वा समाह्वयति, लौकिकत्वाभावाय वेषुनैवाह्वयति, वेषुद्वारा तत्र प्रविष्ट इत्यग्निमचरित्रेण ज्ञायते, अन्यथा वृक्षाणां तथात्वं न स्यात्, स इति येषु वनप्रदेशेषु रेमे, यदैवाह्वयत् तदैव मधुधाराः समृज्जुः स्मेतिसम्बन्धः, युक्तश्चायमर्थः, अन्यथा वेषुनादाभिज्ञता तत्र च स्वनामसङ्केतो न स्यात्, अतस्तद्वारा भगवान् प्रविष्ट इत्यत्रेपि तथात्वं युक्तमेव, वनस्था लता असात्रिकटे भगवांश्चरति स्वकीयांश्चाकारयतीति ज्ञात्वा तेषां भोगसिद्ध्यर्थं स्वसिन् विद्यमान-मानन्दं प्रकटितवत्यस्तथा तरवश्च, यथा स्त्रियः पुरुषाश्च भगवदीया भगवति भगवदीयेषु च समागतेष्वानन्दयुक्ता भवन्ति भोगार्थं स्वकीयं च प्रयच्छन्ति तद्वदेतेपि, नन्वयं धर्मो जङ्गमानां न स्वावराणामिति चेत् तत्राहात्मनि विष्णुं व्यञ्जयन्त्य इति, चैतनेष्वेव भगवतः क्रियाज्ञान-शक्त्योराविर्भावः सच्चिदानन्दरूपता च क्रमेणाविर्भवति, एतत् सर्वं भगवति निविष्टे भवति, सोपि निविष्टश्चेत् प्रकटीभवति तदैवं युज्यत इति, ते वृक्षादयः पञ्चधर्मयुक्ता आत्मनि विष्णुं व्यञ्जयन्त्य इव जाताः, तत्र प्रथमं क्रियाशक्त्याविर्भावमाह पुष्पफलाढ्या इति, यत्र हि भगवान् निविशते तत्रावान्तरफलं परमफलं च भवति, अतः कार्याद् व्यञ्जयन्त्य इव जाताः, पुष्पाप्यवान्तरफलरूपाणि परमफलानि तु फलानि तैः सर्वैराढ्या जाताः, भगवदर्थं सदाधिक्य-माह प्रणतभारविटपा इति, भारेणापि नमनं सम्भवतीति तन्निरासायादौ प्रणतत्वमुक्तं, प्रकर्षेण नता भारेण विटपाः शाखा येषां, प्रेमहृष्टतनव इति चिदुत्कर्षो ज्ञानरूपो निरूपितः, भक्ता एव हि प्रेम्णा हृष्टरोमाश्चा भवन्ति, मधुधाराः स्वसिन् विद्यमानानन्दं भगवदर्थं बहिः प्रकटितवत्यः, एतत्सर्वपरिज्ञानमेव ज्ञानशक्तिः ॥ ८ ॥ ९ ॥

पक्षिणामपि वेषुनादकार्यं जातमिति तत्रोपयोगिरूपं वेषुनादं च वर्णयन्ति दर्शनीयतिलक इति, यद्यपि पक्षिणो मुनयो न तेषां गीतादिना भगवद्भावो भवति किन्तु स्वभावत एव तथापि लोकदृष्ट्या कदाचिदन्यथाबुद्धिर्भवेदतो रूपनादाभ्यां तेषां भजनसिद्धिर्निरूप्यते, तत्र रूपं वर्णयति दर्शनीय-तिलक इति, दर्शनीयानां मध्ये तिलकरूपोति सुन्दरः, पक्षिणश्च रूपप्रधाना रूपभेदविदः, किञ्च यो वेषुनादः स खहितकारी, स्वकीयानामपराधमपि न मन्यते, तदाह, वनमालादिव्यगन्ध-तुलसीमधुमसैरलिकुलैः कृतमलघुगीतमप्याद्रियन्नादरं कुर्वन्नेव कृजितवेषुर्धः, यथैव अमरा शङ्करं कुर्वन्ति तथैव तन्नादमनुकुर्वन्नेवानुरणनवदेव वेषुनादं करोति, पक्षिणां मध्येल्यो हीना निकृष्टाश्च तेषामपि कुलानि समूहा नानाविधजातिभेदास्तेरप्यलघु यथा भवति तथा गीतं तस्याप्यादरं कुर्वन्, तत्राप्यल्यो मत्ताः, मदोपि येनानुचितः, नहि तुलसीपुष्पान्तरवन्मदहेतुः, तत्रापि दिव्यगन्धा तत्रापि भगवद्वनमालागता, तेषामप्यादरं चेत् कुर्यात् तदा सरोवरादिषु ये सरसा रसिकाः क्षीरनीरविवेकिनश्च तेषामादरं कथं न कुर्यादिति, वनमालाया या दिव्यगन्ध-तुलसी तस्या मकरन्देन मसैः, किञ्चादरोपि अमराणां यथाभीष्टं भवति तथा, वनमालायां समा-गतान् अमरान् न दूरीकरोति किन्तु ते यथा नोपद्रुता भवन्ति तथैवादरं करोति, अतो यथैवादरं

१. पूर्वमहरीतानामपि तदा हरितारं पूर्वस्मात् सीत्वं प्रत्ययवयमुच्छ्रितत्वं प्रमाविशेषश्च प्रेमहृष्टतुल्यं, अपरं च वेषु-नादिनष्टमुधास्वादवत्यः स्वामित्य इति तदर्थं परिचिन्वन्ति ता मूत्रेति तदुक्तव्यविचारान्मूलं युक्ततरमिति नाधिकं लेखनीयमत्र ।

२. इदं कथितं मुनेभिर्न्यूनतः संक्षिप्तं श्रीमन्नृपराणाम् स्तुतम् ॥

कुर्वन्नेव कूजितचेणुस्तदैव सरसि विद्यमाना जलवासिनः सारसाः सरसानां भक्तानां सम्बन्धिनो हंसाः क्षीरनीरविवेकिनस्ते च विहङ्गा उत्कृष्टगतियुक्ताः, पुरुषापेक्षया ते पुनर्भगवद्भजनाधिकारिण इति तान् विशिनष्टि चारुगीतहृतचेतस इति, चारु यथा भवति निःकामार्थ भगवद्गीतेनैव हृतं वशीकृतं चित्तं येषां, तदपि भजनं भक्तिमार्गानुसारेण न तु स्थानस्थितानामन्तर्यामिरूपे ज्ञानरूपे वा, तदाह, एत्यागत्य हरिमुप समीपे सेवमाना जाताः, यतस्ते भगवदुक्ता मुनयः, भजने भ्रमराद् विशेषमाह यतचित्ता इति, यतं नियतं चित्तं येषां, चित्तनैयत्येन भगवद्भजनं मुख्यं न तु विक्षिप्तचित्ततया, किञ्च हन्त इति हर्षं, एतद् भाग्यमेतेषामेव भवतीति, बहिर्व्यापाररहिता भजने सर्वोत्तमाः, बहिर्व्यापारेषु च नेत्रे वाक् च नियम्याः, यस्यैतद् द्वयं नियतं वाङ्मान्यं वदति चक्षुश्च नान्यत् पश्यति, तदाह मीलितदृशो धृतमौनौ इति, मीलित दृग् येषां धृतं मौनं व्रतं यैः, साम्प्रतमेते नादपरा अतो दृष्ट्वान्यचित्तता भविष्यतीति नेत्रनिमीलनं, एवमेतेषां भाग्यं साच्चिकत्वाच्चिरूपितवत्यः ॥ १० ॥ ११ ॥

१. अथ वा दर्शनीयतिलक इति, इदमत्राकृतं, अतिरसिका एते मुनयः, स्वस्य पुरुषत्वेन लीलायामनुयोगं मत्वा पशुभूय विविधसकृजनेर्भवतो अपमानां च रसोदीपनं कुर्वन्तः सङ्कतार्थतां मन्वानाः शब्दमेवाधिकमसीष्टं मन्यन्तेतः शब्द-प्रधानकीर्तिरुपवनमालाधर्माणामेवात्रोपयोग उच्यते, 'यथा इक्षस्य सम्पुष्टितस्य दूराद् गन्धो बालेवं पुष्पकर्मणो दूराद् गन्धो वाती' तिष्ठुला कीर्तैर्यन्धसाम्येन निरूपणं कृतं, वनमालायाः कीर्तिरुपस्थात् तस्मिन्नुपस्थात् तस्मिन्नुपस्थात् गीताभ्यामप्युपस्थात्, तानि च तदुपस्थात् विना न सम्भवन्त्यतो गुणातीतभक्तिरूपवक्ष्यमाणरूपगन्धवती तुलसी तन्मध्यस्थलौकिकभक्तिरसात्मकमितर-विस्मारकमतोतिमत्ताः स्वदेहाद्यनुसन्धानरहिता ईश्वरधर्माननुसन्धाना अधीति तत्किञ्च एवाल्लघु गायन्ति, वस्तुतस्त्विदमेव महत्तमं समाराधनं प्रभोरलिभिः क्रियते, अत एव प्रभोरभित इष्टं तदेव गीतं, अपरथ चावादिपदानि विहाय तत्र भवनाधिकप्रत्ययवत्पदेवला भगवद्भजनमालास्थतुलसीगन्धस्य दिविभगवत्स्य वाधितत्वात्पदेव स्मामितीयु ब्रजदेवी 'स्वस्य वक्ष्यमाणत्वाद् दिव्युवातोः कीलावायकत्वाच्च स्मामिनीभिः सह कीलाजनितीर्य गन्ध इति समभिभ्याहापदपगम्यते, एतेन यथा दिविभगवोर् नेतरलोकसज्जनविषयसत्तायामन्तरात्तमलीलाप्रपञ्चस्यभक्तैकगम्य इति ध्वन्यते, अत एव प्रभोरपि भावोद्बोध-स्तेनासीदितिज्ञापनाय कूजनमुक्तं, किञ्च वनमालास्थपुष्पमध्वनुक्त्वा तुलस्या एव तद् यदुक्तं दयितगन्धतुलस्या इति-वाक्याद् 'बाहुं प्रियां' इत्युपक्रम्य 'तुलसिकाङ्किकुलेर्मदान्धैरवीयमान' इतिवाक्याच्च तदन्धमन्वादिस्वरूपं प्रभुरेव वेत्तीति नान्यगम्यः स विशेषः, तद्वीकारोल्लोपि न साधारणाः किन्त्वितरेभ्यो विशातीया अत्युत्तमा इतिज्ञापनार्थमेव कुलपदमुक्तत एवाल्लपदमुक्तं, अलंशब्दो हि पूर्णतावाची तथा च तद्भानलिलिङ्गोच्यते, रसो न लीयते न नश्यति यत्र येन वा सोलिरित्युच्यते, यद्यप्यत्र दीर्घः सम्भवति तथापि 'दशहूतो ह वै नामैष तं वा एतं दशहूतं सन्तं दशहोतेत्याचक्षते परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवा' इतिश्रुतिन्यायेन 'परोक्षं च मम प्रिय'मितिभगवद्वाक्याच्च स्वप्रियार्थस्य गोपनं प्रभोः प्रियमिति ज्ञायते, प्रकृते च स्वान्तरारसपौकतैरेषु गोच्येति परोक्षेण हस्तान्तं पदं प्रभुः प्रकटितवान्, एवं सलेत एवाल्लोच्ये तु भ्रमरा एव, क्वचित्तेष्वप्यन्यनामप्रयोगस्तारपर्यवेतिषेणेति हेतुं, तारत्वं बहुत्वं चातुक्त्वा लघुत्वाभावा एव य उक्ततेन तद्वीत-रसभरं बोधुं नान्यः वाक्तुः श्रुं विनेति ज्ञाप्यते, महत्त्वं इयत्ता नास्तेवैलपि ज्ञापनाय तथोक्तिः, एवं सति तदादरं कथं न कुर्वीत? यद्येतिपदात् तद्वीतरसपानपरवचशिरे ल्पणीमेव विप्रति कदाचित् तदसमरैरेव कूजितचेणुभवंतीति ज्ञाप्यते, अत्र गीतोक्त्वा पूर्वं तद्वीतोद्भवभावेन स्वप्रियाणां भावोद्बोधनाय तथैवाकरोत् ततो यदा पूर्णसोभूत् तदा जगामिति ज्ञाप्यते, अतिमुन्दरविस्मरणे तिलकलोकेत्या तद् यथा भाग्यस्थाने भाळे तिष्ठति तथेदमपि स्वरूपं परमभाग्यवतीष्वेव तिष्ठतीति ध्वन्यते, अत्र कर्मधारयो हेयः स्मामिनीनां इति प्रियातिरिक्ते दर्शनीयत्वास्तुर्वैः, अत्र यद्यप्युभयं मुख्यं तथापि नादे विशेषो निरूप्यतेन्या मीलितदृष्टत्वं गोच्यते, तत्र हेतुः सरसि विद्यमानैरेव तैर्वैष्णवीं धृतं तच्च चारुत्वेन मनोहरणैक-स्वभावमतो नादाधीना तिष्ठते समागताः, आदावेव नादहेतुभूतस्वरूपवीन्द्यनैरुपस्थात्तादरस एव स्वरूपरसमप्यनुभवन्तीति ज्ञाप्यते, इदमप्यतिविश्वं यन् मत्तानां गीतागुणनिरूपणे गीतेन यतचित्तत्वं सर्ववैन्द्यश्रुतिनिरोधयेति, एतेषामियं गीतरसपानदो-शेवभूतैरेवोपपद्यते, एतन्नन्यत्वेनैतदुत्तरकालीनस्वाभावात्, अलिकुलानामपि तुलसीमन्मध्वपुत्रानदस्ता पक्षितुल्येव, पश्चात् तत्समाववशादुक्तत्वं परमिति ज्ञायते, मुक्तिवात् पक्षिणामप्येवमन्तरैव निरन्तरमेतदसमव्रतैवेति न मत्तोक्ता, अथ वा प्रभुरसंभवाद्नुकृतिद्वैवाप्रिया सेति नोक्ता, तदेतेषामप्यलिकुलवद् दृशा भविष्यति, वस्तुतस्तु स्वरूपरसमत्तालिकुला-लघुगीतमभीष्टवैवाविचित्तनैयत्वेनैवावबुधवन् प्रभुर्गोकूजनगाने करोतीति तच्छ्रवणे पक्षिणामपि तथात्मनोचिततरा मावश्यकत्वादिति युक्तमुत्तरायामः, तथाप्यातो स्वरूपगोन्द्यमेवोक्तमिति स्वस तदिदहातितां पक्षिणां तत्प्रातिदृशा तत्प्र-तिवन्धसारणेन कथितं यदेवमुदिति हन्तेत्युक्तम् ॥

२. पदं कचित् सुवोभिष्यन्तः संश्लिष्टं श्रीमत्प्रभुचरणानां सततम् ॥

सहवलः स्रग्वतंसविलासः सानुषु क्षितिभृतो व्रजदेव्यः ।

हर्षयन् यर्हि वेषुरवेण जातहर्ष उपरम्भति विश्वम् ॥ १२ ॥

महदतिक्रमणशङ्कितचेता मन्दमन्दमनुगर्जति मेघः ।

सुहृदमभ्यवर्षत् सुमनोभिश्छायया च विदधत् प्रतपन्नम् ॥ १३ ॥

विविधगोपचरणेषु विदग्धो वेषुवाय उरुधा निजशिक्षाः ।

तव सुतः सति यदाधरविम्बे दत्तवेषुरनयत् खरजातीः ॥ १४ ॥

सवनशस्तदुपधार्य सुरेशाः शक्रशर्वपरमेष्ठिपुरोगाः ।

कवय आनतकन्धरचित्ताः कद्मलं ययुरनिश्चिततत्त्वाः ॥ १५ ॥

मेघः सर्वहितकारी तस्यापि वेषुनादजनितभावमाह पूर्ववत् सहवल इति द्वाभ्यां, हे व्रजदेव्यो गोप्त्री व्रजदेवतारूपाः, अनेन विद्यासो भविष्यतीति निरूपितं, यर्हि वेषुरवेण विश्वमुपरम्भति पूरयति तर्हि महदतिक्रमेण शङ्कितचेताः सुहृदं भगवन्तमभ्यवर्षत् स्वदेहच्छायया चातपन्नं विदधज्जातः, तद् बाहुर्वन्नभ्यवर्षत्, अयं नादो महाबलपुक्तो विधगतान् सर्वानेव धर्मान् दरीकृत्य स्वयमेव पूर्णः, तदाभासरूपेण मेघो धूमादिसमूहात्मा विश्वं भगवत्वेन कृतार्थोभूतमिति स्वयमुपचरितार्योपि स्वजन्मसाफल्याय भगवन्तमेव ववर्ष, तत्र यादृशेन वेषुनादेनैतद् भवति तादृशकर्तारं भगवन्तं वर्णयति विशेषणचतुष्टयेन, अन्यथा उपरम्भणमर्थवादरूपं स्यात्, तत्र क्रियाशक्तिः सम्पूर्णंति वक्तुं सहवलो बलभद्रसहित इत्युक्तं सृष्टिकरणक्रियापेक्षयापीयं महती क्रियेति ज्ञापयितुं, स्रग्धो घोरमवतंसः कर्माभरणं तत्र विलासो यस्येति लीला निरूपिता, माला कीर्तिमयी दश दिशः श्रोत्रं, कीर्तिर्विदुषु प्रेरिता यया सा भयत्येव सर्वोच्चमा, भगवत्कीर्तिप्रतिपादकं वा भागवतादिशास्त्रं सर्ववेदेष्वभरणरूपं, तत्र विलासयुक्ता तत्प्रतिपादिका च, एवं क्रियायाः स्वरूपतो गुणतश्च माहात्म्यं निरूपितं, तस्याः सहकारिण्या इच्छाया माहात्म्यमाह स्वयं जातहर्षः सर्वमेव च हर्षयन्निति, एवं वेषुनादस्य कारणभूतक्रियोत्कर्षमुक्त्वा देशतोऽप्युत्कर्षमाह क्षितिभृतः सानुष्विति, सर्वधारभूतां पृथिवीं ये विध्रति तेषामप्युच्यमानेषु न नादो जायत इति कथं न विश्वं पूरयेत्?, रचोत्तरणनमतिगम्भीर-मुपरम्भति नादेन पूरयतीति मेघादप्यधिका क्रिया निरूपिता, तदैव मेघो महतो वासुदेवस्योपरि गच्छन् भगवदतिक्रमेण शङ्कितचित्तो भूत्वोपर्येव तिष्ठन्ने गमनार्थमुद्यतो नीलमेघश्चामं विश्वजीवनं भगवन्तं समिधं ज्ञात्वा सुहृदमभ्यवर्षत् सुमनोभिः पुष्करैः स्वविन्दुभिः, अर्थात् पुष्पैः पूजितवान्, न केवलं पूजामेव कृतवान् किन्तु राज्यमपि दत्तवानित्याहातपन्नं दधदिति, न केवलं राज्यमेव दत्तवान् किन्त्वात्मनिवेदनमपि कृतवानित्याहच्छाययेति, सर्वैः स्थित उपरिस्थितेन न छाया भवतीति शुभं छायानिर्देशः ॥ १२ ॥ १३ ॥

उत्तमांस्त्रिविधान् वक्तुं तेषामपि वेषुनादेन किञ्चिज् जावमिति वक्तुं वेषुनादं वर्णयति भगवन्तं च विविधगोपचरणेभ्यस्त्रियुग्मत्रयेण, सन्देहो मोहः सर्वपरित्यागश्च ज्ञानिनां श्रुतीनामप्यव्यासिनां वेषुनादेन कृतः, तत्र ये विश्वगुरवो ब्रह्मादयस्तेषामपि सन्देहार्थं भगवतो वेषुनादं वर्णयति विविधेति, लोके जायमानो लौकिकप्रकारः सन्देहमुत्पादयति, ननु न तद् स्वामीधरे यन्न वेदे श्रुतमस्तीति सर्वविद्यास्थानानां ब्रह्माभिज्ञ इति कथं तस्य सन्देह इत्याशङ्क्याह वेषुनाद उरुधा निजशिक्षा इति, सुशिरमेदो वेषुसस्यापि प्रकाराः शास्त्रे निरूपितास्ते ब्रह्मणा ज्ञायन्ते एते तु प्रकारा उरुधानेकधा निजशिक्षा निजेनैव शिक्षा शिक्षणमभिष्यक्तिप्रकारा वासु, अनेन नादब्रह्म नित्यमिति निरूपितं, तत्र क्रियाशक्तिः साधनमिति तस्य लौकिकत्वे कथं नादोलौकिको भविष्यतीत्याशङ्क्य तस्याप्यलौकिकत्वायाह विविधेषु गोपचरणेषु गोपानां सञ्चारविशेषेषु

निजपदाब्जदलैर्ध्वजवज्रनीरजाकृतिविचित्रललामैः ।

व्रजभुवः शमयन् खुरतोदं वर्ष्मधुर्यगतिरीरितवेणुः ॥ १६ ॥

व्रजति तेन वयं सविलासवीक्षणार्पितमनोभववेगाः ।

कुजगतिं गमिता न विदामः कश्मलेन कवरं वसनं वा ॥ १७ ॥

विदग्ध इति, गोपसञ्चारा न वेदोक्ताः किन्तु लौकिकाः, ब्रह्माण्डान्तरस्थिता अपि भवन्ति तेन लोकेन्यत्र प्रसिद्धा नापि वेदे, भगवांस्तु सर्वत्रैव विदग्धोतोयं ब्रह्मा यं प्रकारं न जानाति तमेव प्रकारं कृतवान्, ननु ब्रह्मसृष्टावाविर्भूतः कथं ब्रह्मणोप्यज्ञातं करोतीति चेत् तत्राह तव स्मृत इति, यशोदां प्रति वदन्ति स्त्रीमण्डले समागतामत एवात्र न कामादिवार्ता किन्त्वनिपिद्ध एयोत्कर्षो निरूपितः, यथा तव पुत्रोपि संस्तव मनसाप्याकलयितुमशक्यं करोति तथा ब्रह्मणोपि ब्रह्माण्डे जातः, सतीतिसम्बोधनं विश्वासार्यं, अज्ञाने हेतुमाहुरधरविम्बे दत्तवेणुरिति, लोभात्मकोधर इति पूर्वमुक्तमतो न लोके प्रसिद्धः, तस्य रसो भगवता न दत्त इति, तत्रापि बिम्बरूपः सूर्यवत् प्रकाशकः, न हि प्रकाश्याः प्रकाशकस्वरूपं विदुः, तत्र च स वेणुः स्थापितस्ततोप्युत्तमलक्ष्यापनाय, स्वरजातीः पद्मादिस्वरजातिभेदान्, अनयन्नूतन-त्वेनोत्पादितवान् यद्दि तदा तत्परिज्ञानार्थं त्रिगुणप्रधाना अपि देवाः कालत्रयेपि समागत्य सोपि काल आधिदैविक इति स्थापयितुं सचनपदं, तं वेणुनादं सवनंश्च उपधार्य शक्रः सात्त्विकः शर्वस्तामसः परमेष्ठी राजस इति ते पुरोगमा येषां देवानां, सर्व एव देवास्त्रिगुणात्मका भवन्ति कचयो निपुणा अपि नादे, इन्द्रो हि त्रैलोक्याधिपतिः सर्वदा नादपरः शर्वस्तु नादशास्त्रकर्ता परमेष्ठी तयोरपि गुरुत एव परमेष्ठिपदं, तेषामन्यचिचताभावाद्याहानतकन्धरचित्ता इति, आसमन्ताव्रता कन्धरा बाह्याभिनयार्थं चित्तं च येषां, ग्राहकं चित्तं, नमनमत्र सर्वतः, तेष्वनिश्चिततत्त्वा जाताः, नाप्योदासीन्येन कियत्कालं विचार्याज्ञाने तूष्णीम्भूता इति मन्तव्यं यतः कश्मलं ययुः, चिन्तया मूर्च्छिताश्च जाताः, वेणुनादेन वा मोहिताः, अत एव आभासत्पक्षोपि निराकृतोलौकिकरसोत्पादकत्वात् ॥ १४ ॥ १५ ॥

अस्त्यन्येषां वार्ता वेणुनादोक्ताकमेवान्यथात्वं सम्पादयतीत्याहुर्द्वयेन पूर्ववत् निजपदाब्जदलै-रिति, यहीरितवेणुः सन् व्रजति तदा तेन नादेन कुजगतिं स्थावरत्वं गमिता वयं गोप्यः सर्वा एव कश्मलेन मूर्च्छया वसनं परिहितं केशपाशं वा न विदाम इतिसम्बन्धः, अयं वेणुनादोद्भवमेव जायत इति तस्य चेष्टयानुभवाच्च ज्ञायते, तत्र चेष्टया गोकुलनिवासिनामेवार्थं जायते तथा व्याप्तः कथमन्यकार्यं कुर्यात्? अतः प्रथमं भगवतो गोकुलहितकर्तृत्वमाहुर्निजस्य स्वसैव यत् पदाब्जद्वयं तस्य दलैर्दशाङ्गुलीभिस्तलमार्गैर्वा व्रजभुवो निरन्तरं पञ्चाक्रमणेन जातप्यथाया व्रजभूमेः खुरंजीतं तोदं शमयन्निति शनैःशनैर्लीला भगवद्गततिनिरूपिता, क्षतांशो गतिविलासेन पादस्पर्शेन निराकृतः, आध्यात्मिकाद्यंशस्तु ध्वजादिना, तामसो भौतिको ध्वजेन निराक्रियते, राजस आध्यात्मिको वज्रेण सात्त्विक आधिदैविको नीरजाकृतिचिह्नेन, तान्येव विचित्राणि ललामानि पदेषु, तेन लौकिकालौकिकप्रकारेण व्रजभुवः खुरतोदप्रशमनं, व्रजे तिस्रः प्रधानभूता भूमिर्गावो गोप्य इति, तत्र भूमेर्दुःखनिवृत्तिं गत्या निरूप्य गत्या कृत्या च गवां दुःखं निवारयतीत्याह वर्ष्मधुर्यगतिरिति, वर्ष्मधुर्यो महावृषभः ककुबी स यया लीला मन्थरगतिस्तथा गच्छन् गवामपि दुःखहारीव निरूपितः, ईरितवेणुव्रजतीति, गोपिकानां तदास्माकं वेणुनादेन जाते कामे स्थावरत्वमधिकं जातमित्याहुस्तेनेति, स्वभावत एव वेणुनादेन जातः कामस्तथापि सविलासवीक्षणेनार्पितो मनोभववेगो यासु, अतो वेगेन स्तम्भे जाते

मणिधरः कचिदागणयन् गा मालया दयितगन्धतुलस्याः ।

प्रणयिनोनुचरस्य कदासे प्रक्षिपन् भुजमगायत यत्र ॥ १८ ॥

कणितवेषुरववञ्चितचित्ताः कृष्णमन्वासत कृष्णगृहिण्यः ।

गुणगणार्णमनुगम्य हरिण्यो गोपिका इव विमुक्तशृङ्गाः ॥ १९ ॥

कुन्ददामकृतकौलुकवेशो गोपगोधनघृतो यमुनायाम् ।

नन्दसूनुनरधे तव वत्सो नर्मदः प्रणयिनां विजहार ॥ २० ॥

कुजगतिं वृक्षगतिं गमिता जाताः, तेषामन्तर्ज्ञानमस्तीति तदर्थमाहुर्न विदाम इति, सुपुत्रायपि न जानन्तीति तद्व्याघृत्यर्थमाह कश्मलेनेति, कश्मलेन मूर्च्छया, स्त्रीणामत्यायव्यक्तं वसनज्ञानं कवरज्ञानं च, वेषुनादप्रस्ताव एवेतज् जातमिति गतिदृष्ट्यादिभिरपि कृतमत्र निरूप्यते ॥ १६ ॥ १७ ॥

हरिणीनां वेषुनादेन यथा जातं तद् वक्तुं पूर्ववद् वेषुनादं वर्णयन्ति मणिधर इति द्वाभ्यां, गवामाधिदैविकानि रूपाणि मणयस्तान् स्वसिन् विभतीति मणिधरः, अभिज्ञानार्थं वा, स्वप्रियाणां अभिज्ञापका मणयोतलैः कदाचिद् गा आसमन्ताद् गणयन् जातः, अनेन तास्तद्गत-धर्माश्च भगवत्वेन प्रतिष्ठिता इति तासां संसाराभावः सूचितः, अत एव गोपिकानामपि, अत एव हरिणीनामपि, पशुत्वाविशेषाद् ग्राम्याणां चेदुद्धारको विशेषत आरण्यानां भविष्यतीति युक्ता कृष्णपरता, मालया दयितगन्धतुलस्योपलक्षितः, यथा भगवतो नीलं रूपं प्रियं स्पर्शः स्त्रीणां शब्दो वेषो रसो नवनीतस्य तथा गन्धस्तुलस्याः, तद्गतोचमता सात्त्विकानां केपाश्चिदनुभवसिद्धा, तादृशी तुलस्यतस्तस्या मालां विभक्तिं, अतो यदा वयमपि प्रिया भविष्यामस्तदासान्त्वयस्व-द्वर्मान् वा धारयिष्यतीति कृष्णसारस्त्रीणां प्रवृत्तिः, कृष्णसारस्तु वेदे नियुक्त इति भक्तौ तासां विनियोगार्थं प्रवृत्तिः, किञ्च प्रणयिनोतिप्रेमवतोनोचरस्य गोपस्यासे भुजं प्रक्षिपन्मिति कदा कदाचिद् 'आशंसायां भूतवच' इति वा कदागायतेति मध्ये गानाशंसा, यथा गोपालस्य तथा स्नेहस्तेषां धर्मयोः सद्भाव एव भविष्यतीति गोपिकानामिव हरिणीनामपि तथात्वाय स्नेहभजनं, देहास्फुरणाच्च विजातीयत्वेन कामाभावः, तदैव कणितो यो वेषुराकसिकः शब्दविशेषो मनोहारी कणनात्मकः स चेद् वेषो निर्गतस्तत्सम्बन्धादन्येपि शब्दाश्चित्तवञ्चका इति रचयित्वा, शब्देन मृगाणां वशीकर्णं सिद्धमेव, इदानीमेवोपयोगो भविष्यतीति प्रतीतिजननाद् वञ्चकत्वं, अतो रवेण वञ्चितचित्ताः कृष्णमन्वासत कृष्णसमीप आसत उपविष्टा जाताः, यथा प्रायशुप-विशत्येवं कृष्णमनुपविष्टाः, ननु स्त्रियोन्मस्य कथमन्मस्य गृहेन्मस्य समीप उपविष्टा इति, तत्राह कृष्णस्य कृष्णसारस्य गृहिण्य इति, तास्य गृहिण्यो जाताः, वञ्चितचित्तत्वाद् वा रूपं विस्मृत्य शब्दमात्राभिनिविष्टा जाताः, वेषुनादेन वा सांभवादेन कृष्णसारेपि कृष्णमत्या कृष्णमेवा-न्वासत, ननु कृष्णसारेपि कृष्णम्रमान्छब्दोपि वर्तत इति तं परित्यज्य कथमागता इत्यत आह ननु, अतो यत्रैव भगवान् गच्छति तत्रैव तमनुगत्य गमिष्याम इत्याशामपि त्यक्तवत्यैः ॥ १८ ॥ १९ ॥

एवं नवप्रकारेण वेषुनादं निरूप्य गुणातीतप्रकारेण त्रिधा निरूपयन् वेषुनादेन भगवान् जगदेव वशीकृतवानित्याह कुन्ददामेति द्वाभ्यां, यद्भिं भगवान् यमुनायां विजहार, तत्रापि पूर्वोत्तरदशायामपेक्षितो वेषुनादः परिगृह्यते प्रकरणित्वात् प्रकारविशेषाभावाच्च न पृथगुक्तः,

१. रसानुभवेनैव पाठः ।

२. साभिष्येन भगवदस्य पीत इति सन्ध्यादुभावा गोपिका इव तदेकपरा जाताः, एतच्च वनेषु स्वप्रियानयनसादृश्यदर्शनेन सादृशेन भाषेन ताः परवति सादृशेनेत्या अपि पश्यन्तीत्येताद्यामपि तत्सजातीयभावोत्पत्तिस्तथैव वेषुकर्णनं चात एकामि-मीजाश्रुतमीमांसकं रथपरसुक्तं, अतस्तच्छब्दगोचरार्तिव्यक्तापसमं च सम्पद्यते, अतः सट्टान्तोक्तिर्युक्ता ।

३. इदं कश्चित् सुपोषिष्यन्तः संश्लिष्टं धीमत्प्रभुचरणानां सतत्रम् ।

मन्दवायुरुपवात्यनुकूलं मानयन् मलयजस्पर्शनं ।

वन्दिनस्तमुपदेवगणा ये वाद्यगीतवलिभिः परिवव्रुः ॥ २१ ॥

वत्सलो ब्रजगवां यदगधो वन्द्यमानचरणः पथि वृद्धैः ।

कृत्स्नगोधनमुपोह्य दिनान्ते गीतवेणुरनुगेडितकीर्तिः ॥ २२ ॥

उत्सवं श्रमरुचापि दृशीनामुन्नयन् खुररजश्चरितस्रक् ।

दित्सयैति सुहृदाशिष एष देवकीजठरभूरुद्रराजः ॥ २३ ॥

तदोपदेवगणाः परिवव्रुरितिसम्बन्धः, यमुनायामिति सामीप्यसप्तमी, अधिकरणसप्तमी वा, धर्मे गवां गोपालानां च जले स्थितिः सम्भवति, तत्र विहारो गोपैः सह जलक्रीडा गवां प्रक्षालनादिः, सर्वत्रोद्देशान्त्यर्थं वेणुनादः सहकारी, तदानीमनलङ्घ्यत्वमाशङ्क्यालङ्कारमाह कुन्ददामेति, वत्साभरणाद्यलङ्कारा भविष्यन्त्येव पुष्पालङ्कारा न भविष्यन्तीत्याशङ्क्य तदेव निरूप्यते, कुन्ददामा कृतः कौतुकवेशो यस्य, दामान्यनेकप्रकाराणि तैस्तथा वेशो निर्मायते यथात्यद्भुतो भवति, अत्र तु यथैव हासरस उत्पद्यते तथैव निर्मायत इति, नन्वेतादृशीं प्राकृतलीलां भगवान् कथं कृतवानित्याशङ्क्यायामाहुर्नन्दसूनुस्तव वत्स इति, यया लीलया नन्दपुत्रो भवति तथैव लीलया प्राकृतलीलामपि सम्पादयति, अनघ इतिसम्बोधनं क्रोधाभावाय विश्वासाय च, तव च वत्सो जातः, अनेन त्वं गोरूपेति सर्वगुणसानभिज्ञत्वं सूचितं, अन्यथा उल्लख्यवन्धनलीलां न कुर्यात्, मध्ये निर्दोषत्वेन सम्बोधनादुभयोर्निर्दोषत्वं ज्ञाप्यते, तादृश्या वत्सत्वेन भगवत्यपि तथा, पूर्णगुणत्वलक्षणमाधिक्यं चोच्यतेग्रिमविशेषणेन, किञ्च प्रणयिनां नर्मदः, ये केचन लेहयुक्ता यथैव ते स्निग्धा भवन्ति तथैव लीलां करोतीति, अनेन सर्वत्रैव हेतुरुक्तः, यत्रैव लीलासकत्या क्रीडा स विहारः सोऽत्र जलक्रीडा नृत्यक्रीडा वेणुवादनक्रीडा च ज्ञेया, अन्यथा वाद्यादीनामुपयोगो न स्यात्, विद्यावन्तो हि वशीकर्तव्याः, तत्र विद्योत्पादको वायुर्देवाश्च तदाधारभूताः, तत्राप्युपदेवगणा वन्दिनश्च बहिर्विद्याप्रकटनपराः, अतोऽन्यापेक्षया तेषु विशेष उक्तः, प्रथमतः कारणभूतं वायुं निरूपयन्ति मन्दो वायुरनुकूलं यथा भवति तथोपवातीति, अनुकूलं कूलसमीपे हितं च, अनेन शैल्यं निरूपितं, मलयजस्पर्शनं सहित इति सौरभ्यं, अनेन दाक्षिणात्योयं वायुरिति निरूपितं, भगवत्स्वरूपे दत्तेन वा मलयजेन सह-भावादधिकशैल्यनिरूपकत्वेन अनुकूलत्वं, मलयजस्पर्शो मलयजस्यैव वा स्पर्शः, तथा सति तत्रत्यानां सर्वेषामेव भगवद्भारं सम्पादयिष्यतीति, मानयन्निति, स्वकीयैस्त्रिभिर्गुणैर्यथैव सन्माननं भवति तथैव वातीत्यतिवश्यता, उपदेवगणाश्च गन्धर्वादयश्च वन्दिनः कीर्तिनिरूपका जाताः, गायकाश्च सन्तः, य इति भगवदीयाः, वाद्यगीतपूजासाधनैस्तामसराजससात्त्विकैः सहिताः परिवव्रुः, सर्वत्रैवापेक्षितं कृतवन्तः ॥ २० ॥ २१ ॥

एवं गुणा तीते प्रकीर्णतां निरूप्य युगलद्वयेन केवलं भगवत् एव चरित्रमाहुर्वत्सल इति, भगवान् यद् भोक्तुं गोष्ठे समानयति तत् कृपया, अन्यथा एकस्यामपि लीलायां व्यापृता गावो मुच्येरन्तथा गोपिकाः, परं कृपयैव भजनानन्दानुभवार्थं तथा करोति, अत्र हेतुर्यदगध इति, यद् यस्मात् कारणादगं पर्वतं धारयतीति, यदि भजनानन्दं न दद्यात् तदा गोवर्धनोद्धरणं न कुर्यात्, एतद् भगवन्माहात्म्यं सर्वजनीनमिति ज्ञापयितुमाह पथि वृद्धैर्वन्द्यमानचरण इति, वृद्धाः सर्वतो निपुणाः, बहुज्ञैरेव भगवान् सेव्यो भवति, अतः कृत्स्नमेव गोधनमुपोह्य ततः पृथक्कृत्य, उप समीपे समाहृत्य वा, दिनान्त इति, अग्रे वनस्थितेर्युक्तत्वाद्धीलान्तरस्य च चिकीर्षितत्वात्, गीतवेणुर्जातः श्रमापनोदनार्थं ब्रजस्थानां ज्ञापनार्थं च, अस्य नादस्याग्रे कार्यं

यत्तव्यं, गोपिका एव कृतार्थाः करोतीति न किन्तु गोपानपीति ज्ञापयितुं तत्कृतस्तोत्रमाहानुगेष्टि-
कीर्तिरिति, अनुगैः सेवकैरीडिता कीर्तियैस्स, अनेन रात्रौ तेपामपि गानमुक्तं भवति यथा दिवसे
गोपिकानामन्यथा सर्वेषां निरोधो न भवेत्, एतादृशस्य कार्यं स्वयमेव जानातीति स्वयमेव करोतीत्या-
हुस्तस्यमिति, श्रमरूपा व्रजस्य दशा मुत्सवमुख्यगणाशिपो दित्सर्वतीति सम्बन्धः, श्रम-
युक्ता रूपा कान्तिः, भगवतः अमाभावपक्षे प्रदर्शनमात्रपरत्वं, अस्ति श्रम इतिसिद्धान्तः, 'भर्ता सन्
अग्रिमाणो विभक्ति' 'एको देवो बहुधा सन्निविष्टः' 'यदा भारं तन्द्वयते स भर्तुनिधाय भारं पुनरस्तमे-
तीति श्रुतेः सर्वधर्मोऽथयत्वाच्च, विरुद्धसर्वधर्मोऽथयत्वादर्थान्तोऽपि, न तु केवलमर्थान्त एव, श्रमः
सुखकारक इत्यपरे, तत्सम्बन्धिनी रूपा श्रमरूपा सा जायकगता स्त्रीणां न हितकारिणी तथाप्यस्याकं
हितकारिण्येव जातेत्याहुर्दशीनामुत्सवमुख्यगणिति, द्विविदर्शनं, यदि भगवान् आन्तो न भवेत्
तदा शीघ्रं मच्छेत् तदा दृष्टीनां परमानन्दसन्ततिर्न स्यात्, ऊर्ध्वं नयन्निति सद्व्राते दृष्टीनां य-
आनन्दः स्थितो याथास्तदपेक्षयाधिकं कृतवानित्यर्थः, भगवत्कीर्तेः सर्वंपुरुषार्थदातृत्वाय प्रकारं वदन्
श्रममुपपादयति खुरुरजइच्छुरितस्त्रगिति, गोखुरुरजोभिश्छुरिता व्याप्ताः स्रजो माला यस्य,
वायुवशाद्द्रुतो रेणुर्न सिरो नापि नियतः, खुरजावस्तु तथा, खुराणामेव गोत्वात् प्रकृतत्वाच्च न
गोग्रहणं, 'पशवो वा एकशफा' इत्यत्र तथा निर्णयात्, अनेन धर्मोऽयमिति निरूपितं रजोर्धो व्याप्तिः
काम इति, आमगमनस्य तु यत् कार्यं तदाहुः सुहृदां सर्वेषामेव सम्बन्धिनामाशिपः सर्वा एव
देवा इत्युक्तं गोपिकाद्वारा सर्वेष्वानन्दप्रवेश इति, एष इति प्रदर्श्याहुर्द्युतः स्वसिंहली ज्ञापिता भवति,
साधारण्येन सर्वेषां तापनाशकत्वाय भगवद्गतमसाधारणं धर्ममाहुर्देवकीजठरभूरुद्रराज इति,
अदितिदेवकी 'अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्ष'मिति श्रुतेरदित्यवतारत्वाद् बुरूपा सा, तस्यामवश्यं चन्द्रो-
दयोपेक्षित एव, सा पुनर्दिशेरूपं गृहीतवतीति चन्द्रोऽपि विशिष्टकार्यं करोति, लौकिकस्तापस्त्रिविधो
भगवद्विरहजय, अयं । . . . . . भवतीति
देवकीजठरभूः स । . . . . . देवक्या
जातः परं सुखदीप्ताः । . . . . . ॥२३॥

साधारणीं लीलासुक्त्वा गोपिकासुखे वेषुकृतां भगवतैव जनितां लीलामाह भवेति, यदुपति-
 स्तेदित्येकत्र उपपत्तीति, पूर्वोक्ता एव वेषुनादा अत्र ग्राह्याः, दश लीलाः पूर्वं निरूपितास्ता

[illegible]

रायदास, अतो ज्ञायते सुहृदामसाधमाशिषो दित्तयेतीति, एतौ सागमनक्रियायां कर्मोपनयने तपेति ज्ञाप्यते, अयं भावः, 'कुरु रमोपिततमं कर्म' भवति, तेनात्र भगवत्कृतवत्तत्तदसीषिततमम्वमसाधुर्भव नान्यथ, अन्यथा व्रतमेतौल्युक्तं

सर्वेषां तापहृत्कारो दुरादेव परं पतित्वेनातिनिकटं नक्षत्राणामेव तथायमपि संपदा तथा दुरादेव परं पतित्वेनास्माकमपि तथेति मयान् विशेषः सम्पद्यते स यथा नक्षत्रमण्डले विष्टस्त्वेव राजमानः सर्वतापनिवर्तकस्तथायमप्यसम्पद्यते विष्टकस्माभिरेव राजमानस्तथेत्युक्तुरासपदेन योजयते । २. इदं श्रीमत्पञ्चरत्नानां सतर्जं कवित्वं पुस्तकेषु श्रीशुद्धोद्यिन्यन्तःसंश्रितं दृश्यते ।

मदविघूर्णितलोचन ईपन्मानदः स्वसुहृदां वनमाली ।

चंदरपाण्डुवदनो मृदुगण्डं मण्डयन् कनककुण्डललक्ष्म्या ॥ २४ ॥

यदुपतिर्द्विरदराजविहारो यामिनीपतिरिवैप दिनान्ते ।

मुदितवक्त्र उपयाति दुरन्तं मोचयन् व्रजगवां दिनतापम् ॥ २५ ॥

श्रीशुक उवाच-एवं व्रजस्त्रियो राजन् कृष्णलीलानुगायतीः । रेमिरेहः सुतश्चित्तास्तमनस्का महोदयाः ॥ २६ ॥
सर्वा असदर्थमेवेति दशधा भगवन्तं विशेषयन्ति, एक एव भगवानुभयत्रेति युगलत्वेपि नात्यन्तं विभागः, सर्वत्रैव वेणुनादे रजोगुणो मुख्य इति सोसदर्थं फलित इत्याहुर्मदेतुं विघूर्णिते लोचने यस्येति, मदोत्र स्नानन्दस्थित्या पूर्णावबोधः स ज्ञानमार्ग एवेति प्रकटयित्वा सर्वविषयान् व्यावर्तयितुं विघूर्णितलोचनत्वमुक्तं, अयं धर्मो भगवन्निष्ठो निरूपितः, स्वरूपस्थित्यर्थं तादृशोपीपन्मानदः, मानं प्रयच्छति सन्माननां करोति तेनास्माकं गम्यो भवतीति ज्ञायते, मान-मभिमानं वा रजोगुणप्राकट्यात् प्रयच्छति खण्डयति वा ज्ञानप्राकट्यात्, प्रयच्छति मानं यति खण्डयति त्रिष्वपीपदेव तत्तत् कार्यं, ननु पूर्णस्य भवतीत्येवङ्कारणे को हेतुः? तत्राहुः स्वसुहृदामिति, स्वपदादसाधारण्यं तेन स्वस्यैव सुहृदस्ताः, महतोपि सुहृत्कार्यं कर्तव्यमिति, साधारणं कार्यमाह वनमालीति, कीर्तिमयी वनमालां प्रकटयतीति, चंदरवत् पाण्डुवदन इति, चंदरोत्र फलवाचकः, स हि धर्मेण प्रतिक्षणं विसृष्टीं कान्तिं करोति, तत्राप्यर्धपक्वः पाण्डुवर्णो भवति, अग्रे त्वारक्तः, तथेदानीमधरतोऽग्रे त्वत्यन्तं रतो भविष्यतीतीपन्मानदत्वाद् विशेषः, साधनं कीर्तिरिति मध्ये विशेषणान्तरं, अथ वात्र पाण्डुशब्देनाक्त एव गुण उच्यते तदा चंदनं वक्त्रमधरामृतपानं लक्षितं भवति, वनवासिनां वैतदुपभोग्यमिति वने गत्वेतदुपभोग्यमिति सर्वा ज्ञापयन्ति, ततोपि विशेषमाहुः कनककुण्डललक्ष्म्या मृदुगण्डं मण्डयन्ति, मयश्चूडमाभावादानन्दनिधानत्वाच्च मृदुत्वं भोगार्थमुपपाद्यते गण्ड एव रससमाप्तिरिति, कनकपदं वर्णान्तरज्ञापनार्थं, उत्कृष्टेनापि परमानन्देनाप्यसदर्थं कामरस एवोद्बोध्यत इति सर्वथासदर्थमेव भगवदागमनमिति निश्चीयते, अन्यथा शिरोभेदानसत्समक्षं न कुर्यादिति, ननु यद्यपि महांस्तथापि बाल इति नन्दसूनु रिति कथमसाधारणीं लीलां करिष्यतीत्याशङ्कां वारयन्ति यदुपतिरिति, अयं यादवानां पतिस्ते हि बहुस्त्रीका भवन्ति, अमर्यादार्थं विशेषणान्तरमाहुर्द्विरदराजविहार इति, महासुरते गजेन्द्र इव महान्, तेन विना न पूर्तिरिति, तदपेक्षयाप्यादो पूर्वतापं दूरीकरिष्यतीत्याहुर्यामिनीपतिरिवेति, सम्पूर्णाया यामिन्या अयं पतिः, अतस्तद्गतानां विशेषेण सुखदः, नन्यहर्पतिरपि कथमुच्यते यामिनीपतिरिवेति? तत्राहुरेव इति, सर्वालङ्कारभूतस्तत्र तिष्ठति, अधुना तु श्रान्त इव, दिनान्त एव यामिनीपतिरिव चन्द्र इव दूरादेव तापनाशकः साम्प्रतमग्रे तु यामिनीपतिरिवेममर्थं ज्ञापयतीति लक्ष्यते यतो मुदितवक्त्रः प्रसन्नवदनो भूत्वोपयाति समीपमागच्छति, अयं भाव-स्तासामेव हितकारीति पूर्वं साधारण्यमुक्तं, उपसंहारे पुनराह मोचयन् व्रजगवामिति, व्रजस्य गवां च सम्पूर्णं दिवसे यावांस्तापस्तं सर्वमेव मोचयतीति ॥ २४ ॥ २५ ॥

एवं निरोधं निरूप्य स्त्रीणामुपसंहरन् प्रकरणस्थानामेव तद्द्वारोपसंहरत्येवमिति, राजन्निति-सम्यो धनं विश्वासार्थं, व्रजगता अपि स्त्रिय एवम्प्रकारेणाहस्सु भगवत्सम्बन्धरहितदशायामपि कृष्णलीला एवानुपूर्व्येण बहुकालानुवृत्त्यर्थमनुगायतीरनुक्रमेण गायती रेमिरे, स्वत आनन्द-रूपा कीर्तिस्ताः प्रति जातेति तासां क्रियाशक्तिर्ज्ञानशक्तिश्च भगवन्निष्ठैव जातेत्याह तन्मनस्का-स्तच्चित्ता इति, चित्तं ज्ञानप्रधानं मनः कर्मप्रधानमिति, एवं सर्वप्रकारेण प्रपञ्चविस्मृति-भगवदासक्तिश्च निरूपिता, नन्वेवं कथं तासां निरोधः फलित इति तत्रोपपत्तिमाह महोदया इति, महानेवाभ्युदयो भाग्यराशिर्गोसामिति सर्वं सुखम् ॥ २६ ॥

इति श्रीमद्भागवतसुबोधिनीयां श्रीमद्भक्तमण्डलजयश्रीमद्भक्तमयीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धविवरणे द्वाविंशोऽध्यायविवरणम् ३२
॥ समाप्तं तामसफलप्रकरणीयं श्रीयुगलगीतम् ॥ समाप्तं द्वितीयं तामसप्रकरणम् ॥

॥ શ્રીયુગલ્કીર્તનાં શ્રીસુવોધિનીજીનો અનુવાદ ॥

કારિકાચર્ય-દાર્શનિક અધ્યાયમાં ગોપિકાના અન્તરરણમાં યુગ્યાગને કરીને ભગવાન દરિએ સ્વાનન્દને પૂર્વો-
 નેજે જ કરીને દરિ પૂર્ણાનન્દ- એમ આ અધ્યાયે ઇશય છે, યદ્યપિ આનન્દ તો સર્વજ જ અન્તઃ જ અનુભવાય છે.
 તથાપિ બાહ્ય રમણમાં શરીરના અને ચેષ્ટાના જ પ્રાધાન્યથી સ્વરૂપના મૂર્તિને તદ્દાત્મક-સ્વરૂપાત્મક-આનન્દ પશ્ચં-
 મૂર્તિ હોવાથી શરીરેન્દ્રિયાદિમાં પણ સ્વરૂપતઃ સ્થાપિત આનન્દનો અનુભવ મને કરીને થાય છે,
 પરંતુ પ્રકૃતમાં તો અન્તઃસક્ષે કરીને પ્રકટ આનન્દે બાહ્યરમણવદ્ શરીરેન્દ્રિયાદિમાં ધર્મે હોમ છે એ અભિપ્રાયે
 અતઃ "અન્તઃ" પદ કથ્યું, 'સ્વાનન્દને પૂર્વો એમ ઇશય છે' એમ અતઃ વાક્યસમ્બન્ધ છે, 'ધર્મિસ્વરૂપવિરહજન્ય-
 દુઃખતુ' નિવારણ ધર્મરૂપ યુગ્યાગને કયે પ્રકારે સંગ્રહવે અને તમ પણ સ્વરૂપવદ્ જ આનન્દપૂરણ કરે પ્રકારે
 સંગ્રહવે એમ આશરૂંતી 'યેન' ઇત્યાદિ કથે છે, જેમ સ્વરૂપ પૂર્ણાનન્દાત્મક છે તેમ નામલીલા પણ પૂર્ણાનન્દાત્મક
 છે તેથી સર્વ ઉપપત્ત છે, આ પક્ષમાં ભગવાન રૂપતઃ અને નામતઃ એમ ઉભયતઃ પૂર્ણાનન્દ છે તેથી
 ધર્મરૂપ યુગ્યાગને પણ ધર્મિસ્વરૂપવિરહજન્યદુઃખનિવારણ અને તમ પણ સ્વરૂપવદ્ જ આનન્દપૂરણ સંગ્રહવે છે,
 યદ્વા ને સ્વરૂપલક્ષણ હેતુએ પૂર્વે તેમ કહ્યું હતું તે જ સ્વરૂપલક્ષણ હેતુ અન્તઃસ્થિત જ હોવાથી અત્યુદ્દે-
 શુપકમલદારા બદિર્નિર્ગત થયો અને અધુના પણ તે જ સ્વરૂપલક્ષણ હેતુએ તેમ કહ્યું, આ પક્ષમાં
 'યેન' પદનો અર્થ 'હેતુ' કરીને 'જે હેતુએ યઃ-આધ્યાત્મીમાં પૂર્ણાનન્દ કથ્યો હતો તે જ સ્વરૂપલક્ષણ હેતુએ
 અધુના પણ ગોપિકાના અન્તઃ સ્વાનન્દ પૂર્વો' એમ અર્થ સિદ્ધ થયો, એનું જ વિવરણ 'અન્તઃપ્રવિષ્ટઃ'
 ઇત્યાદિએ કરે છે, સ્વાનન્દપૂરણને જ આ દ્વિતીયા કારિકાએ વિવરે છે કે અન્તઃપ્રવિષ્ટ ભગવાન યુગ્યાગને
 મુખથી ઉદ્ધરીને યુગ્યાનુવાદપ્રવચ્ચે યુનઃ કર્ણમાં ન્યારે સમ્યક્ નિવેશાય છે ત્યારે કર્ણદ્વારા સુરિચર થાય છે, યદ્વા
 જેમ જેમ ભગવાન ભક્તોની સ્વવિધવિકા આર્તિને રમે છે તેમ તેમ ભગવાન મુક્તિ થાય છે, 'યદ્યપિ
 પરમરૂપાણુ ભગવાનનું તે પ્રકારે સ્વભાવકચ્ચન અનુચિત છે તથાપિ તેમ જ કથ્યું' તેનો આશય આ પ્રકારે છે,
 ભક્તવિધયક પરમ અનુરાગ હોવાથી પરેલ્લમાં તેમના હૃદયમાં સ્વસ્વરૂપપ્રકટને યુગ્યાગનત્રણ્યાનન્દના અનુભવની
 ઇચ્છા ભગવાનને થાય છે અને તે ઇચ્છાની પૂર્તિ ત્યારે તેમની આર્તિએ જ થાય છે તેથી તાદૃશ આનન્દવિશેષે મુક્તિ
 થાય છે એવો ભગવાનનો સ્વભાવ છે એવી વસ્તુસ્થિતિએ-અને દિવસે વિરહન આર્તિએ પૂર્ણા ગોપિકાના
 સામ્યમિશ્નને ભગવાનને જ રસ થાય છે તે રસ દિવસે સક્ષે મતો નથી એવી પણ વસ્તુસ્થિતિએ-ભક્તોએ જે
 સ્વાનન્દ જ ભગવાનને પૂર્ણાનન્દ જાણ્યા તાદૃશ સ્વાનન્દને ભગવાને સ્વયં ગોપિકાના અન્તઃ પૂર્વો, આ તૃતીય પક્ષમાં
 'પૂર્ણાનન્દવત્તા અનુસન્ધાને સ્વાનન્દપૂરણહેતુરૂપ યુગ્યાગ નથી પરંતુ યુગ્યાગ ભાવસ્વભાવથી છે તેથી
 ભાવસમ્બન્ધિ કાંઈક પ્રયોજન વક્તવ્ય છે' એમ આશરૂંતી પરિહરે છે કે ભાવસ્થઈ પણ થાય છે અને તેથી
 ભાવસ્વભાવથી તો ભાવના સૈધર્ધ્ય યુગ્યાગ છે, આ પ્રયોજન ભાવાન્તઃપાતિ જ છે, પશ્ચાત્ તે યુગ્યાગને પ્રયોજનદૃષ્ટ
 પણ સંગ્રહ થયું, યદ્યપિ યુગ્યાગ ભાવસ્વભાવથી જ થાય છે, કાંઈ પણ પ્રયોજનાનુસન્ધાને યુગ્યાગન
 થતું નથી, તથાપિ પૂર્વભાવનું સૈધર્ધ્ય પણ આ જ યુગ્યાગને થાય છે એમ "અન્તઃપ્રવિષ્ટઃ" ઇત્યાદિએ કથ્યું,
 યુગ્યાગને સ્વાનન્દને પૂર્વો, ગાત્રાવકાર્ય હોવાથી અને તે ભાવ પણ ભગવદ્વૃપ હોવાથી ભગવાને
 પૂર્વો એમ કારિકામાં કથ્યું, અતઃ સ્વાનન્દપૂરણ જ ભાવસ્થઈ છે અને તેનું જ વિવરણ "અન્તઃપ્રવિષ્ટઃ" ઇત્યાદિએ
 કરે છે, ગાનને અન્તઃ "સેમિરે અદ્દઃસુ" પદે આ સ્વાનન્દપૂરણ કથ્યું, પૂર્વે જે ભાવાત્મકભગવાત્મિકા સુધા નાદદારો
 પ્રવિષ્ટા છે અને જેનું નિરુપણ "રન્ધ્રાનુ વેણુરધરસુષધા પૂરણ" શ્લોકે કર્યું હતું તે ભાવાત્મકભગવાત્મિકા સુધા-
 બદિર્નિલ્લાનુભવપર્યન્તના પૂર્વોક્ત પ્રકારે કરે પ્રથ્થ સત્તી સ્વવિધપરુપ સ્વયોપક બદિર્નિલ્લાનુભવે અલભમાના-સ્વય-
 નદિ પ્રાપ્ત કરતી-તદર્થ-બદિર્નિલ્લાનુભવ-યુગ્યાગરૂપે પ્રકટા પણ અલભ્યબદિર્નિલ્લાનુભવવિધા સત્તી તે સુધા-
 પ્રાપ્ત્યથી પૂર્વે અન્તઃ સાક્ષાત્ પ્રિયપ્રાકટ્યથી યુનઃ તત્ત જ સ્વતા અને અન્યાના પણ શ્રોત્રદારા પ્રવિષ્ટા તે
 સુધા-તત્ત સ્વવિધય યોગ્યને પ્રાપ્તિને સુરિચર થઈ એ સ્વાસ્થ્ય "અન્તઃપ્રવિષ્ટઃ" ઇત્યાદિએ કથ્યું, આ અધ્યાયમાં
 યુગ્યલોકે ગાનમાં હેતુ "શબ્દાર્થયોઃ" ઇત્યાદિ તૃતીયા કારિકાએ કથે છે, અતઃ અધ્યાયમાં નાદાત્મક સાન્દની

અને તત્પ્રતિપાદ ભગવત્સ્વરૂપાત્મક અર્થની પણ મુખ્યતા છે એ જાપનાર્થ યુગમ્લોક છે, પૂર્વે-વેદ્યગીતે-નાદમાત્રનો અનુભવ હતો અને અત્ર તો નાદાત્મક શબ્દનો અને તત્પ્રતિપાદ ભગવત્સ્વરૂપાત્મક અર્થનો પણ એમ ઉભયનો અનુભવ છે તેથી આ અધ્યાયમાં તે અનુભવનું કથન યુગમ્લોકે કરે છે, પૂર્વે તો નાદમાત્ર અનુભવ હતો તેથી નાદપ્રાધાન્યે “અક્ષરવર્તી” ઇત્યાદિએ ગાન કર્યું અને અધુના તો સ્વરૂપાનુભવ પણ સાક્ષાત્ થયો તેથી નાદ-શબ્દ-અને સ્વરૂપ-અર્થ-એ ઉભયે પણ મદારસરૂપ છે એ જણાવવાને યુગમ્લોકે કથન છે એમ-અને શબ્દનું અને અર્થનું પણ અત્ર એકરૂપત્વ છે એમ-જણાવવાને શ્લોકયુગમ્ની એકવાક્યતા છે, ‘સર્વેષુ’ ઇત્યાદિએ યુગમ્સરૂપતાત્પર્ય કયે છે, અને સર્વ માસમાં જે-લીલા-કરે છે તે નિરૂપામ છે ‘તેથી અત્ર ને કથાય છે’ એમ વાક્યયોગના કરથી, અત્ર અધ્યાયમાં વર્ષે વર્ષે યાવતી લીલા પ્રભુ કરે તાવતી સર્વા લીલાનું ક્રમે ગાન શ્રીસ્વામિનીએ કર્યું-શંક્ર એતાવ-માત્રા જ લીલાનું’ ગાન કર્યું નથી-એમ જણાવવાને પૂર્ણ વર્ષ દ્વાદશમાસાત્મક હોવાથી માસસમાનસરૂપાક દ્વાદશ યુગમ્શ્લોકે અત્ર કથ્યા એ આશયે “અતોત્ર” ઇત્યાદિએ કયે છે કે તેથી અત્ર દ્વાદશ યુગમ્ કથ્યા, અત્ર ‘માસસમાનસરૂપાકયુગમા માસયુગમા’ એમ અર્થમપદલોપી સમાસ જણાવે, કિંચ ઉપક્રમે અને ઉપસંહારે એમ શ્લોકદ્વયે પણ એક યુગમ્ અધિક થાય છે તેથી અધિક-પુરુષોત્તમ-માસમાં પણ ભગવાન જે લીલા કરે છે તેનું પણ ગાન શ્રીગોપીજન કરે છે એ આશયે “આઘ-તે” ઇત્યાદિ કયે છે, ‘આદિ અને અન્ત તે આઘન્ત’ એમ સમાદારસમાસ “આઘન્તે” પદમાં કરવો, આદિમાં અને અન્તમાં એક અપર યુગમ્ સમાદારે થાય છે, તત્ર પ્રતિપાદ રૂપ “પ્રક્રમઃ” ઇત્યાદિએ કયે છે કે આઘશ્લોકમાં ગાનનો ઉપક્રમ છે અને અન્ય શ્લોકમાં “તત્ત્વિતાસ્ત-મનરકાઃ” એમ ફક્ત છે તેથી આ પ્રકારે સર્વ મલીને આ અધ્યાયમાં (૧૨+૧=૧૩) ત્રયોદશ યુગમ્ છે. (કા. ૧-૪.)

આમાસ-એમ ભગવાને સહ રાત્રિદોષ કર્યાને હવે દિવસે ક્રીડાવસાને તે સ્વામિનીએની સંસારપ્રવૃત્તિ થતી હશે એમ આશંકીતે દિવસે તેઓ ભગવદ્ગુણવર્ણનપદો થયાં એમ વદતા-શ્રીશુક-ગુણવર્ણનાના આવસ્થકત્વાર્થે આરંભમાં દુઃખ અને પર્યવસાનમાં સુખ એમ નિરૂપતા-શ્રીશુક-પ્રથમપ્રવૃત્તિમાં પણ દિવસે ગોપિકાને પરમ દુઃખ થયું એમ ‘ગોપ્યઃ’ ઇત્યાદિ શ્લોકે પ્રથમ કયે છે, અત્ર ‘પ્રથમ’ પદનો અન્ય ‘આહ’ પદે સહ કરવો, પ્રથમપ્રવૃત્તિમાં-ગનારંભમાં-પણ તત્ર દુઃખ તત્ર ગાનાભાવમાં તો કથનું જ થું એમ કૈમુત્યાર્થે ‘અપિ’ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો.

ગોપ્યઃ કૃષ્ણે ધનં યાતે તમનુદ્ભવેતસઃ ।

કૃષ્ણલીલાઃ પ્રગાયન્ત્યો નિન્ન્યુદુઃસ્વેન વાસરાન ॥ ૧ ॥

અક્ષરાર્થ-વનમાં કૃષ્ણ ગયે જ શ્રીગોપીજનનું ચિત્ત તદ્દતુ દ્રવીભૂત થઈ જતું, અને કૃષ્ણલીલાને પ્રકર્યે ગાતાં તેઓ દુઃખે વાસરનિર્ગમન કરતાં. ૧.

વ્યાખ્યાન-અત્ર ‘ગોપ્યઃ’ એમ કેવલ પદ્મી-ગોપજ્યોષિતાંવદ્ અપકર્ષણપદ ધર્મની અનુક્રિપૂર્વક શુદ્ધભાવણપદ ‘ગોપી’ પદથી-પૂર્વોક્તા રાસમપદસમધ્યસ્થાનું જ કથન છે-ગ્રંથ પૂર્વાધ્યાયોક્તાનું કથન નથી-તેથી કેવલ-શુદ્ધ-‘ગોપી’ પદથી પૂર્વોક્તાનું-રાસમપદસમધ્યસ્થાનું-જ અહણ કરવું, કૃષ્ણ-સદાનન્દ-વનમાં ગત સતે તે સદાનન્દને અનુ જ દુત થયું છે ચિત્ત જેમનું એવાં ‘તમનુદ્ભવેતા’ શ્રીગોપીજન થઈ ગયાં, વેમનું ચિત્ત વસ્ત-તરમહાશક્તિ થઈ ગયું, ‘દુત’ શબ્દથી ‘વિલા’ કથ્યો, તતઃ સર્વત્રપ્રસૂત સદ્ધમભાવાપ્ત-દુતત્વથી વિરલાવયવ-તે ચિત્તે સદાનન્દની લીલાનું પ્રહણ કર્યું, સર્વાન્તરત્વે આનન્દમય વિરલાવયવ હોવાથી તાદૃશ-સદ્ધમભાવાપ્ત વિરલાવયવ-જ ચિત્ત કૃષ્ણલીલાપ્રહણમાં યોગ્ય છે તેથી તેઓ કૃષ્ણલીલાને પ્રકર્યે ગાતાં થયાં, જેમ સ્વરૂપ સદાનન્દરૂપ છે તેમ તદાત્મક તલીલા પણ સદાનન્દરૂપ છે એમ પણ જણાવવાને પુનઃ “કૃષ્ણલીલાઃ” પદમાં નામપ્રહણ કર્યું, અ-વથા “કૃષ્ણ” પદ પુનઃ ન વદતાં “કૃષ્ણ” પદને સ્થાને ‘તત્ત્વ’ જ વદે, અને ત્યારે તો લીલાનું તત્ત્વઅનિવચન પ્રાપ્ત થાય પરન્તુ ઉક્તરૂપ તદાત્મકત્વ પ્રાપ્ત થાય નહિ અને એ તદાત્મકત્વ તો અવશ્ય વાચ્ય છે-કરણ કે સ્વરૂપવિચારમાં તદતિરિક્ત કંઈ પણ જીવનહેતુ થઈ શકતું નથી કેમ કે તદતિરિક્ત પદાર્થમાત્ર તે સદાનન્દ કૃષ્ણથી હીન છે-આ સર્વ આશયથી ‘તત્ત્વ’ પદ ન કયતાં પુનઃ “કૃષ્ણ” પદ કયું, તેથી યથાકચ્ચિદ્ મહાન માનસદુઃખે વાસરનું નિર્ગમન કરતાં, પુનઃ ત્યારે

૧. નિરસાધનલાભપ્રાપ્તિમાં ગુણગાન વિધિપ્રાપ્ત નથી પરન્તુ ભગવદ્તત્ત્વે-વા અવધાદિન્ય પણ સ્નેહે-આવરણ જ છે એમ ૨-૧-પનાં શ્રીમુખાધિગીતીમાં સિદ્ધ છે.

પ્રાર્થુ ભવચચરિતમાં વિલીન તસ્મિન્ એકલાતને પ્રાપ્ત કરશે ત્યારે તેઓ પૂર્ણમનોરથ થશે, અન્ય 'મનોરથ' પદનો અર્થ 'ભગવદ્સમન્વિધિલાક બાવ' કરવો, તેમના તે મનોરથ પૂર્ણ થશે, અર્થાદ્ આન્તર રમણ પ્રાપ્ત થશે, અને તેથી પૂર્વોક્ત મુણગાનપ્રયોજન આવરણે થશે, પરન્તુ ઇદાની સર્વો સામગ્રી વિરામિતા છે- તત્તદન્તરિયતા સુધા વિરામિતા-તત્તદન્તરિયતા-અ છે તેથી કુન્ને દિનનયન કરે છે, પૂર્ણમાં 'વાસર' પદથી રામચંદ્ર કથન્નિત પ્રાણધારણ દક્ષાય છે. ૧.

કારિકાર્થ-હરિની વેણુનાદ્યુરસરા સર્વેષામ લીલા મુગલશ્લોકમાં સર્વન પ્રથમ શ્લોકમાં નિરુપાય છે, 'તે લીલા કીદશી?' એમ આશ્કૃંતિ "હેતુઃ સર્વન વાચ્યેષી" કથે છે, પ્રત્યેક મુગલના વ્યોમખતવનિતામર્ચાદિકૃપ દિતીય શ્લોકમાં જે વાચ્ય અર્થ તત્ત હેતુભૂતા જે લીલા તેતુ કથન પ્રત્યેક મુગલના પ્રથમ શ્લોકમાં છે, અને 'દેવસ્ત્રી' ગોપ સરિત્ પાપપક્ષતા અને પક્ષી તથા મેષકં ખલસઘ છે તથા એપિકાં હરિણી અને દેવમ-ધર્મ-૧ એમ દશનું અને 'દિધા ભગવાન્ હરિ' એ દયનું એમ સર્વ સલીને દાદશનું-નિરુપણ ઉત્તર મુગલશ્લોકમાં છે, કારણ કે તેઓ વેણુનાદનિદરસતા છે, પાદ્ય અને સ્તા એકશ્લોકિકત એકવિધ છે તેથી દેવસ્ત્રાદિ દેવચન્દના-ત-એમ દશવિધ દશમુગલનિરુપિત વેણુવાદરસતા કથ્યા અને અન્ય મુગલદયમાં તો ભગવાનનું જ કથન છે એમ "દિધા ચ ભગવાન્ હરિઃ"ચરણે કથ્યું, અન્તિમશ્લોકકેયોક્ત દિધા ભગવાન્ હરિ જ છે તેથી વેણુવાદનિદરસતામાં સર્વ સલીને દાદશવિધ છે તેથી ઉત્તર શ્લોકમાં-પ્રતિમુગલ દિતીયશ્લોકમાં-તેમનું-દાદશનું-નિરુપણ છે, અન્ય મુગલદયનું તાત્પર્ય વદતાં "જનાતિ" ક્ષયાદિએ કથે છે કે હરિ ભગવાન્ સ્વયં જ એતદસને જણે છે અને જણે છે જ તેથી અન્તે "હિસ્ય-મમકથ્યા" અને "યદુપતિદિદરશાન્વિહારઃ" શ્લોકમાં એમ વારદય અન-મત્તને ભગવાનનું કથન કથ્યું, અન્ય "જનાતિ ભગવાન્ એવં" અને "જનાતિ એવ હરિઃ સ્વયં" એમ વારદયોક્તિએ ભગવાનનું શ્લોકકેયોક્તવ્ય મોખ્ય, અન-પ્રતિમુગલ દિતીયશ્લોકમાં-વેણુનાદરસતાનું કથન થાય છે તત્ત ભગવાનમાં દિવિધ નિયમપરિચ્છેદ્યાકૃપ પછુ નિયમ કથ્યો, આ રસને ભગવાન્ જ જણે છે તેથી યથાયોગ્ય દિનતાપનિવૃત્તિપૂર્વક રસદાન ભગવાને જ કરી શકાય છે-નદિ કે અન્દાદિએ પછુ-તેથી "શુદ્ધશિષો દિસ્યા સ્વયમેવ એતિ" એમ અર્થ સિદ્ધ થયો, અન્ય 'એવં'કારે અન્દાદિની વ્યાર્થિત કરી, 'ભગવાન્ બાલક હોવાથી શનપૂર્વક અસાધારણુલીલા કથે પ્રકારે કરશે?' એમ આશ્કૃંતિ "યદુપતિ" શ્લોક કથ્યો તેથી "જનાત્યેવ" કથ્યું, અન્ય બાલકને સમ્ભાવિત આગામી નિવૃત્તિ 'એવં'કારે કરી, તેથી ઉભવવિધ નિયમથી ભગવાનનું કથન અન્ય મુગલદયમાં ઉત્તરશ્લોકે વારદય કથ્યું, તત્ત પ્રથમમાં "ભગવાન્ એવ જનાતિ" એમ અન્યયોગ્યવચ્છેકે 'પરિચક્ષ્યા' માનીને ભગવાન્ જ જણે છે અન-અન્દાદિ-જાણતા નથી એમ અર્થ કરવો, અને અન્યમાં "જનાત્યેવ" એમ અયોગ્યવચ્છેકે 'નિયમ' માનીને ભગવાન્ જણે જ છે-ભગવાન્ બાલક હોવાથી ભગવાનમાં અજ્ઞાન છે એવો અજ્ઞાનોચ તત્ત નથી-એમ અર્થ કરવો, તેથી ઉભવવિધ નિયમથી ભગવાનનું કથન વારદય કથ્યું, તાદો અનુભવ તો પૂર્વે ત્રિવિધ જ્ઞાતિમાં ઉદીરાય છે, દેવજ્ઞીમાં ગોમાં અને સરિત્માં એ જ્ઞાતિકમાં નિરુપાય છે, તત્ત પાદ્ય પક્ષી અને મેષ એમ ત્રિવિધ પ્રમાણમાં ઉદીરાય છે, અન્ય સ્તાની પછુ મુણના તત્તમખપાતિતે પ્રમાણમાં જ કરી તેથી પ્રમાણનું પક્ષ ત્રિક કથ્યું, તદનન્તર ખલસઘ ગોપી તથા મૃગી કથ્યાં, આ ત્રયમાં પછુ રાજતસારિકતામયતલ્લેસવિક જ્ઞણુ, દેવસ્ત્રાદિ ત્રય રાજમ છે પાદ્યપક્ષતાદિ સારિત છે અને ખલસેપીમૃગીનિક તામસ છે, અને સકલ સુર-સર્વ ઉપદેવગુણાદિ-પ્રકીર્ણ છે, આ સર્વમાં વેણુની અનુભવ 'સર્વે' કલ્પદિએ કથે છે કે પૂર્વે આ દશ પછુ નાદરસના અનસિત હતા પચાદ નાદશ્રવણમાત્રે વસ્તુનું જ મૂર્જાલ્પપાદન જે સામર્થ્ય તેણે સંયુત-તત્તદશધારવસ્તુસામર્થ્ય સંયુત-તેઓ થયા, વેણુપદનો તેમને રિયે આ અનુભવ અન્ય "પદિ"પદ કથ્યો, અર્થાદ્ હેતુ-તરના અભાવથી નાદનો જ આ અનુભવ છે એમ નિશ્ચિત થાય છે, પ્રથમ આ દાદશ રસ-છે એમ જે કથ્યું હતું તત્ત દાદશમાં પછુ આ દશ તો પૂર્વે રસાનંજિત હતા અને તત્ત નાદાનુભાવે તે દશ કિન્નિદ્વસર થયા પરન્તુ દિવિધ ભગવાન્ તો સર્વમાં જ રસ છે એમ દાદશમાં પછુ દશ તો કિન્નિદ્વસર અને દિવિધ-પરિચક્ષ્યાપ્રકર અને નિયમાત્મક વા સંયોગાત્મક અને ત્રિપરોગાત્મક-ભગવાન્ તો સર્વમાં જ રસ છે એમ વિભેદ છે, આ પ્રકારે વેણુ દાદશમાં કથે છે તેથી-અન્ય વેણુ દાદશમાં નિરુપ્યો, ■ મુગલમાં મૂર્જાદિપ્રકારે જોકદશ મુગલમાં તાપકરણપ્રકારે અને દાદશ મુગલમાં અસાધારણુલીલાપ્રકારે એમ દાદશ પ્રકારે વેણુ કથે છે તેથી-અન્ય વેણુ દાદશમાં નિરુપ્યો. (દા. ૧-૧૨).

સામાસ-તત્ત સીપ્રાધાન્વથી દેવજ્ઞાતિ-યુષ્મા તેથી તેમનામાં વેણુ-તાદશભાવ પદવાને જે પ્રકારે વેણુનાદનું ઉત્પાન થાય છે તે પ્રકારનું કથન શ્રીસુમેધિનીનીઓ "વાનનાદ્દેવવામદયોચ"નમે પ્રથમ કરે જ.

વામબાહુકૃતવામકપોલો વહ્નિગતધુરધરાપિતવેણુમ ।

કોમલાકુલિભિરાશ્રિતમાર્ગે ગોપ્ય દરયતિ યય મુકુન્દઃ ॥ ૨ ॥

વ્યોમયાનવનિતાઃ સહ સિદ્ધૈર્વિસ્મિતાસ્તદુપધાર્ય સલજ્ઞાઃ ।

કામમાર્ગણસમર્પિતચિત્તાઃ કદમ્બલં યયુરપસ્મૃતનોબ્યઃ ॥ ૩ ॥

અક્ષરાર્થ—હૈ શ્રી ગોપીજન ! વામબાહુકૃતવામકપોલ વહ્નિગતધુરધરાપિતવેણુ મુકુન્દ કોમલાકુલિભિરાશ્રિતમાર્ગે વેણુને જ્યાં ઈરે છે કે તત્ર સિદ્ધોએ સહ વ્યોમયાનવનિતા વિસ્મિતા થયાં તેને-વેણુનાદને-ઉપધારીને સલજ્ઞ થયાં કામમાર્ગણુ-સમર્પિતચિત્તા થયાં અને અપસ્મૃતનીવી થઈ ને કદમ્બલને પ્રાપ્ત થઈ ગયાં. ૨-૩.

વ્યાખ્યાન—યમ મુકુન્દ અપાર્પિતવેણુને ઈરે છે તત્ર-તે ક્ષણે-વ્યોમયાનવનિતા કદમ્બલને પ્રાપ્ત થયાં એમ સમજાવે છે, ‘વામ’ ઇત્યાદિએ પ્રકારાન્તરગ્રાહિત કરી તેથી ‘વેણુનાદ’ ઇત્યાદિએ વ્યાવર્તનું સ્વરૂપ કહે છે કે વેણુનાદ પચ્ચધા થાય છે, (૧-૨) દક્ષિણવામબેદે મુખની પરિતઃ (૩) સમતાએ (૪) ઉપરિ અને (૫) અધઃ ધારણે, વ્યાવૃત્તિમાં હેતુ કહે છે કે તત્ર વામપરાટત વેણુનાદ સ્ત્રીગોમાં કામોદ્દ્યોષક છે, દક્ષિણપરાટત વેણુનાદ સ્ત્રીઓમાં અને પુરુષમાં કામોદ્દ્યોષક છે, ઉચ્ચૈઃપરાટત વેણુનાદ દેવોમાં કામોદ્દ્યોષક છે, અધઃપરાટત વેણુનાદ તિર્વશ્માં કામોદ્દ્યોષક છે અને સમતાએ વેણુનાદ સર્વં જ્યેષ્ઠતોમાં કામોદ્દ્યોષક છે, તત્ર દેવસ્ત્રીઓમાં કામોદ્દ્યોષક વામપરાટત જ વેણુનાદ છે તેથી “વામબાહુકૃતવામકપોલઃ” એમ કથન કર્યું, માનુષ ભાવને અનતિકર્મીને જ ભગવાન કીધા કરે છે તેથી “માનુષભાવાદ” ઇત્યાદિ કર્યું, “માનુષ ભાવથી દેવભાવ મદાન છે તેથી માનુષ નાદે કાંઈ દેવસ્ત્રીને ભમથશે નહિ” એમ આશ્કર્યને “તદ્વૃત્તિવિનિર્મલઃ પરમેષ્ઠિષ્ઠિયં” વાક્યથી બ્રૂવિકાસને નાદમાં યોજ્યો એમ ‘વામબાહુ’ ઇત્યાદિએ કહે છે, ‘વામબાહુમાં કૃત-ચેત્તિ-છે વામકપોલ જેમણે અને વહ્નિગતા જૂ જેમની એવા મુકુન્દ’ અત્ર જૂ દક્ષિણા જણવી કારણ કે અભિનય તે જ પ્રકારે હોય છે, વામબાહુકૃત-વામકપોલ હોય છે ત્યારે દક્ષિણા જૂ અભિનયમાં વહ્નિગતા-ઉચ્ચગતિયુક્તા-હોય છે, અધર લોભાત્મક છે એમ પૂર્વે વર્ણિત છે, તે-પૂર્વે વર્ણિત લોભાત્મક-અધરમાં વાદનાર્થ વેણુનું સમર્પણ આવશ્યક છે, એમ સતે વેણુ હુબ્ધ હોવાથી તેમ થયું, તત્ર અધરમાં જો વેણુનાદ સમર્પિત થાય તો તે પરમાનન્દનું દાન કરતાં નથી પરન્તુ કામને જ ઉદ્દ્યોષે છે કારણ કે દેવસ્ત્રીઓ વેણુનાદનું શ્રવણ કરીને પશુ વિરહજનિત કલેશને જ પ્રાપ્ત કરે છે, કાંઈ પરમાનન્દને પ્રાપ્ત કરતાં નથી, તત્ર પશુ ક્રિયાશક્તિ ને પુણ્ય હોય ત્યારે તો લોભાત્મક અધરમાં સમર્પણે પશુ તાર નાદે વિશેષજ્ઞાનથી અભિશાપ પૂર્ણ પશુ થાય, હુબ્ધથી-લોભસમગ્ધ વેણુથી-પશુ ફલ સિદ્ધ થાય, પરન્તુ તેમ પશુ નથી, એમ “કામવાહુસિંહિઃ” ઇત્યાદિએ કહે છે, કામવાહુસિંહિએ આશ્રિત છે માર્ગે જોના એવો વેણુ, કારણ કે આદિમાં મન્દ પ્રકારે જ વેણુનાદ ઉચિત છે, વેણુના ‘માર્ગ’ અર્થાદ્ ૨ન્ત્ર, ગાઢ ભાવે તેમના નિષ્પીકને નાદ તાર થાય છે મધ્યભાવે નિષ્પીકને નાદ મધ્યમ થાય છે અને કામલ ભાવે નિષ્પીકને નાદ મન્દ થાય છે, આ સર્વાનુભવસાક્ષિક છે એમ જણાવવાને “ગોપ્યઃ” સમ્યોષન ધર્મ છે, ‘ધરણ’ અત્ર વાદન છે, અત્ર ‘વેણુનાદને’ ઇત્યાદિએ ‘મુકુન્દ’પદના તાત્પર્યકથનમાં પ્રેક્ષવાદકથન છે કારણ કે વિવક્ષિત અર્થ ગોપ્ય છે, “મુકુન્દ” પદે પ્રયોજન કહે છે કે જો વેણુનાદે જગત્ શુદ્ધ ચર્ચ જન્ય ત્યારે તો હું-મુકુન્દ-મેણુનું દાન કરીશ, અત્ર ‘શુદ્ધ’પદે ભગવદ્ભાવાન્યભાવરાદિત્ય અને ‘મેણુ’પદે ભગવાન-દાનુભવ જણાવે, એ પ્રકારે હિતાર્થે પશુ વેણુવાદન સતે જોએ મેણુનાધિકારી હતાં તેમને તો કામ જ થયો એમ “વ્યોમયાનવનિતાઃ” ઇત્યાદિ ઉત્તર શ્લોકે કહે છે, વ્યોમયાન-વિમાનયાન સર્વે દેવયોનિ-સર્વે દેવયોનિ વિમાને યાન કરે છે તેમની-વિમાનયાનની-જે વનિતાઓ તે ‘વ્યોમયાનવનિતાઃ’, અધિકારીત્વથી સ્ત્રીત્વથી અને લોભ્યત્વથી પશુ તેઓ યુક્ત્યધિકારિણી નથી, તેઓ સિદ્ધે પશુ સહિતા છે, ભગવદ્વ્યતિરિક્ત અભિમાદિક સર્વનું જ દાન કરવાને તે સિદ્ધ સમર્થ છે, સિદ્ધોનું તથાસામર્થ્ય સ્પષ્ટ જ છે, દાન કરવાને પશુ જોએ સમર્થ છે તેઓ સ્વયં અનુભવે એમાં તો આશ્ચર્ય જ શું ? અને સ્વયં પશુ યાનમાં અસંત નિયુક્ત છે, પ્રથમ તો તેઓ વેણુનાદને અતીને વિરિમતા ધર્ષ ગયાં અને તતઃ અલ્પકામોદ્દેકે તદ્દેણુનાદને ઉપધારીને તેઓ સલજ્ઞ થઈ ગયાં કે ભાર્તા જણશે, તતઃ જેમ મારણથી પૂર્વે ભીરુઓ સ્વયં જ આત્માનું સમર્પણ મારકને કરી દે છે તેમ અસંત કામોદ્દેકે

કામે મરણશૂઘ્રએ સ્વાત્મરક્ષાર્થે કામમાર્ગેશ્વરી સમર્પિત કર્યું છે. ચિત્ત એમણે એવાં “કામમાર્ગેશ્વરસમર્પિતચિત્તાઃ” યર્થ ગયાં, અતઃ ભગવાન જ કામરૂપ છે અને ભગવાનની અર્પુણ કામચર છે, કારણ કે “કુસુમચરચરપ્રાન્તાદિ તે” શ્રોકમાં તેમ કહેવું છે, અને તેથી આ નાદ કથે પ્રકારે થયો એમ ગવેષણાર્થ-સોધનાર્થ-ભગવાનની અર્પુણિમાં તેમણે ચિત્ત સમર્પ્યું કે તેથી કાંઈક સ્વાસ્થ્ય થાય, તતઃ કામે પીડિતા તેમો કસમધને-ગરુડને-પ્રાપ્ત યર્થ ગયાં, તે મુદ્ધાં અત્પન્તપિરમારિકા છે એમ “અપરમૃતનીલ્યઃ” પદે કથે છે, અપરમૃતા છે નીવી-કૃતિવચન-એમણે એવાં ‘અપરમૃતનીલ્યઃ’ તેઓ યર્થ ગયાં, આ પ્રકારે જે વેણુનાદ બોધવાનવનિતાને અસન્ત કામોદ્યોષક થયો. સારે તે વેણુનાદ આપણને-શ્રીગોપીજનને-મુદ્ધાંદિ પ્રાપ્ત કરે તો તતઃ આમર્થ જ-શું? ૨-૩.

સ્થલનમ્—‘વેણુનાદે દેવભીઓના પણ વિરમભૌતપતિપૂર્વક કામોદ્યોષી મુદ્ધાંએ વિરમૃતનીવીતવધી તેમને ભગવદ્સસરમન્થ નદિ હોવાથી જેમ આ દશા રસાભાસદશા એમ નિશ્ચિત યાગ છે તેમ ‘નિરુપદાભ-દશાઃ’ યુગસમાં વેણુનાદથી મજસીમન્તીઓની પણ નીવીકળરવિરમૃતિ પણ કરી જ છે. સારે મજસીમન્તીઓનાં દેવભીતુપત્ત કેમ નહિ? એમ બ્યારશૂઘ્ર થતી હોય તો તતઃ સમાધાન વડીએ છીએ, યદ્યપિ મુદ્ધાંએ દેવભીને નીલ્યુસન્ધાનાભાવ કથયો છે તથાપિ તે અતુસન્ધાનાભાવમાં કારણ ભગવદ્ભાવ નહિ પરન્તુ દેવક કામભાવ હોવાથી તતઃ રસાભાસત્વ છે, નહિ કે રસાભાસત્વ, ‘તે અવસ્થા વેણુનાદમયજુનન્તર યદ્યપિ હોવાથી ભગવદ્ભાવજન્થા કેમ નહિ?’ એમ શૂઘ્ર હોય તો સ્લ છે, યતઃ યતઃ વેણુનાદનિત કાર્થ કથાય છે તતઃ તતઃ તદ્વતુરૂપ ભગવત્વરૂપ કથાય છે, અતઃ આ વેણુનાદ જે એમના ભાવોપાદનમાં કારણ હોય ત્યારે તો સ્વરૂપનું પણ તદ્ભાવોત્પત્તરૂપત્વ જ કથે, પરન્તુ અતઃ તો ભગવાનમાં પ્રવેશત્વ નિરૂપિત હોવાથી સ્વરૂપ નાદાતુચુલ નથી અને તેથી નાદ ભગવદ્ભાવહેતુ નથી, કિન્તુ દેવભીને અતુસન્ધાનાભાવ ભગવદ્ભાવજન્થ નથી એમાં હેલન્તર પશુ ‘વિરમિતા’ પદે કથે છે, એમને તો નાદમયજુ દેવકવિરમભૌતપાદક જ થયું નહિ કે ભગવદ્ભાવોત્પાદક-મર્થવિરમભૌતરત્વે વરતુરૂપપ્રાપ્તાનથી વિરમય પણ ભૌતિક જ કામનો નહિ કે અભૌતિક ભગવદ્ભાવપ્રાપ્ત કામનો-જનક છે, આથી જ ભૌતિક કામ અતિપ્રાપ્ત્યે અમને મારશે એ ભયે તે કામ દયાએ ન મારે એ ભયે ‘સ્વયં’ જ ‘સમર્પિતચિત્તાઃ’ યર્થ ગયાં, જે આ કામ ભગવદ્ભાવપ્રાપ્ત અભૌતિક હોય સારે તો ભગવત્પ્રાપ્ત્ય જ યત્ન કરે, નહિ કે સ્વસ્થાર્થ કામમાર્ગેશ્વરમાં ચિત્ત સમર્પે, તેથી એમની આ દશા ભૌતિકભાવજન્થા નહિ કે ભગવદ્ભાવજન્થા-જ છે એમ મહદ્ જ વૈશ્વરૂપ છે, મજસીમન્તીઓમાં તો વસન્તકળના અતુસન્ધાનમાં હેતુત્વે હુમલના આરંભમાં જ સ્વરૂપ અને નાદ જ ઉપકાન્ત હોવાથી અને અગ્રિમ શ્લોકમાં ભગવત્કૃપ ચતિચિત્તસંહિત ઇશુલ મનોભવહેતુને કથ્યું હોવાથી અને તતઃ એમના રક્ષભાવકથનમાં ‘મનોભવ’પદના પ્રયોગે આ ભાવ અભૌતિકભગવદ્ભાવપ્રાપ્ત હોવાથી તદ્વેગજનિત વસન્તકળનાતુસન્ધાન પણ ભગવદ્ભાવવેગજન્ય હોવાથી તદ્વત્તદશા પણ અભૌતિક-ભગવદ્ભાવજન્થા હોવાથી રસાભાસક જ નહિ કે રસાભાસહેતુ-એ, દેવભીઓની તો દશા ભગવદ્ભાવરહિત દેવભૌતિકકામજન્થા અને ભગવદ્વત્તપ્રયોગિની હોવાથી રસાભાસહેતુ નહિ કે રસાભાસક જ છે તેથી સર્વ અનવધ છે, ૨-૩.

આમાસ-જોને પણ વેણુનાદે તેમ થયું એમ કથવાને પ્રકારાન્તરે વેણુરવોદ્ધમ ‘હન્ત ચિત્ત’ યુગથે કથે છે.

હન્ત ચિત્તમવલ્લાઃ શૂણ્વતેર્દ દારદાસ ડરસિ સ્થિરવિચુલ્લ ।

નન્દસૂનુરયમાર્તજનનાર્મ નર્મદો યદિ કૃજિતવેણુઃ ॥ ૬ ॥

વૃન્દકો જનવૃષા મુગાવો વેણુવાચદ્વત્તેતસ આરાત ।

દન્તદદકવલ્લા ધૃતકર્ણા નિદ્રિતા ક્ષિપ્તચિત્તમિવાસન્ ॥ ૬ ॥

અસરાર્ય-હન્ત ! અબલા ! આ ચિત્ત થયો, કારકાસ ડરસિસ્થિરવિચુલ્લ નન્દસૂનુ અને આર્તજનના નર્મદે બ્યારે વેણુકૃજન કર્યું ત્યારે દૂરથી જ વેણુવાદદ્વત્તેતો મજવૃષમુગગો દન્તદદકવલ્લા ધૃતકર્ણા અને નિદ્રિતા યદ્યને બાણે ચિત્તકષિપ્ત થઈ ગઈ, ૪-૫.

બ્યાવગાન-હે અબલાઓ ! આ તો આર્થ થયો, બ્યારે નન્દસૂનુ ક્ષિતિવેણુ થયા ત્યારે રૂપ અને ગો દન્તદદકવલ્લા નિદ્રિતા થઈ ગઈ કેન સમન્થ છે, ‘મો’ કામ ‘સમાતીવ જ હોય છે, મુદ્ધાંમાં વા

અપકૃષ્ટમાં હોતો નથી, મનુષ્યોનું પણ પશુત્વ શ્રુતિસિદ્ધ છે, દેવોની તો પ્રતિષ્ઠા માનુષીમાં પણ થાય છે, અધતરમાં તો વ્યવસ્થા અન્યા જ છે. સર્ગોદિમાં જ તેમ સિદ્ધ હોવાથી મનુષ્યત્વ જ છે, તેથી તેમનામાં તો ભગવદ્વિષયક કામ નિષિદ્ધ છે, ભગવાનમાં તદ્વિષયક કામનો પણ નિષેધ “હીનેયુ” ઇત્યાદિએ કરે છે કે હીનમાં મહાનનો રમણાર્થ સમગ્ર પણ રસભાસગ્રન્થ છે તેથી સમ્ભોગવદ્વિષય કામને નિરાકરીને-અવિદ્યમાન હોવાથી તાદશ્ય સમ્ભોગવદ્વિષય કામને નહિ ઉદ્દેશીને-પણમાં અત્યાવશ્યક ભક્તિને વેણનાદ નિરોધે છે, જે પ્રકારે પૂર્વજ-શ્રેયમયાનવનિતામાં-સમ્ભોગરસાનુભવ ન થયો તે જ પ્રકારે અત્ર ભક્તિચરસાનુભવ ન થયો, પૂર્વોક્ત ‘વામબાહુકૃતવામકપોલત્વ’ની અનુરૂપિત અત્ર પણ છે જ, અગેશ્વિન પૂર્વ સર્વ જ સર્વત્ર અનુવર્તે છે, તત્ર જ અવાન્તરભેઃ વક્તવ્ય છે, “હન્ત” પદ ખેદમાં પ્રવર્તે છે, યત્ર ગોની પણ સર્વક્રિયાનિવૃત્તિ થઈ ગઈ તત્ર આપણી સર્વક્રિયાનિવૃત્તિ ન થતાં ક્રિયાદ્યોષ જ થાય છે એમ ખેદથી “ચિત્ર” પદ કહે છે, પૂર્વની-શ્રેયમયાનવનિતાની-અપેક્ષાએ પણ આ ઉદ્દેશ છે, દેવસ્ત્રીઓ તો પુરુષોત્તમમાં કામુકી થાય જ છે પરન્તુ ગો કામુકી થાય એ તો અત્યાધર્મ છે, “અન્યાસાઃ” સમ્ભોગને તત્ર-દુઃસ્વાવગા-ગમન કરીને આપણે દર્શન પણ કરી શકતાં નથી એમ જ્ઞાનિત કર્યું, હું જે આ પ્રવચ્નું છું તે આપ સર્વે શ્રવે, અત્ર આન્તર રમણમાં ગોપિકા નવવિધા છે, અત્ર આ અભિસાન્ધિ છે, બાહ્ય રમણમાં સ્વરૂપનું પ્રાધાન્ય છે અને સ્વરૂપ પરચુચ્છ છે તેથી સ્વરૂપેકનિષ્ઠત્વથી આ ગોપિકા પણ પરચુચ્છરૂપા નિરૂપ્યાં હતાં, પરન્તુ આન્તર રમણમાં તો ભાવનું પ્રાધાન્ય છે અને તેથી ભક્તો સત્તાદિ દૃષ્ટાન્તે નવવિધ છે તેથી ભાવેકનિષ્ઠત્વથી આ ગોપિકાઓ પણ નવવિધાત્વે નિરૂપાય છે, તેમાં પણ પ્રથમા ત્રી રાજસી-રજોભેદભિન્ના-છે અને તત્ર આ વક્ત્રી શુદ્ધરાજસી છે, તેથી જ પૂર્વોક્ત રાજસસાત્ત્વિકી અને અગ્નિમા રાજસતામસી છે એમ જાણવું, અને શુચ્છાતીતમાં કર્મજાનભક્તિએ પ્રકારત્રય છે, એ પ્રકારે વક્તૃવ્યવસ્થા છે, પ્રથમયુગલત્રયવક્ત્રી રાજસી છે તત્ર પણ આ રાજસરાજસી છે, પ્રથમ તો ભગવાનનું મદ્ધચિત્ત સ્વરૂપ આપ શ્રવે એમ કથીને ભગવાનને ચતુર્ધા વર્ણે છે, (૧) હારવત્ત છે હાસ જેમના એવા હારહાસ (૨) ઉરમાં છે રિધરા વિષુદ્ધ જેમના એવા ઉરસિન્ધિચરવિષુદ્ધ (૩) નન્દના ચતુ નન્દસુત્ર, અને (૪) સર્વ જ આર્ત જનના-કેવલ નન્દના જ નહિ-નર્મદ, તત્ર-સર્વના સુખદત્તચરના-સાધક પ્રાકટ્ય છે તેથી હેતુ ‘અર્ધ’ પદે કહે છે, અન્યથા ઇદાનીં અગ્રે પ્રકટ ન થાય, યદ્વા દ્વિતીય સુહર્તે નિર્ગમતા ભગવાનને આદક્ષીને આ કહે છે, તદા પ્રતિમુહર્તે યુગલ થાય છે, સન્ધ્યાના અને સન્ધ્યાશના અન્તરે હાદશ જ સુહર્તે છે એમ સોમોત્પત્તિમાં નિર્ણય છે, તત્ર સોમોત્પત્તિમાં “ત્રિસુહર્તે વસેદ્દે ત્રિસુહર્તે જમે વસેત્ ત્રિસુહર્તે વસેદ્ ગોપુ ત્રિસુહર્તે વનરપતે” એમ અમાવાસ્યામાં સોમનું દિવસે રિધતિરયાન કથ્યું છે, એમ ક્રમે ક્રિત હાદશસુહર્તસહ હોવાથી પ્રતિમુહર્તે પ્રભુ જે જે ક્ષીણ કરે છે તે તે ક્ષીણાનું અત્ર ચાત્ર કરે છે એમ હાદશ સદ્ધ્યાએ યોગિત થાય છે, લીલાસદિત ભગવાન હૃદયમાં પ્રકટ થયા છે તેથી પ્રિય ભવારે જે લીલા કરે છે ત્યારે જ તે જ લીલા સ્વામિનીહૃદયમાં સ્ફુરે તેથી કંઇ પણ અનુવપતિ અત્ર નથી, અન્યના તો દન્તમાં પ્રભા જ ન હોવાથી તેમના હાસનો વિભાગ દન્તે કરી શકાતો નથી પરન્તુ ભગવાનના દન્તમાં તો શાશ્વિમ્ય-દૃષ્ટાન્ત કથ્યો ॥ તેથી પ્રભાવત્તે દન્તે હાસનો વિભાગ થાય છે, અન્યનું હાસ્ય રમણુવત્-કર્મચરિત-એકરૂપ હોય છે પરન્તુ દન્તની કાન્તિએ ભગવાનનો વિભાગ હાસ તો મુક્તાહારવદ્ હોય છે, જેમ રત્ને મુક્તા વ્યવહિતા હોય છે તેમ અત્ર દન્તે કામ વ્યવહિત છે, અત્ર કેવલ મુક્તાહારવદ્વત્તે ચિત્રના પ્રાપ્ત થતી નથી તેથી “વથા રત્નૈઃ” એમ ચિત્રતાથે કથ્યું, અધરપ્રમાણે દન્તનું અચ્છુત્વ સદ્જ છે, હાસવિભાગચર્યેયસૂચિત અર્થ “અનેન” ઇત્યાદિએ કહે છે કે ભગવત્તરેદે સર્વાત્મના માયાવપગમ પ્રમાણુગ્ન છે, તે માયાની રચેવૈકૃતિએ તો પ્રમાણુમલનું નિરાકરણ થાય છે, એમ સતે રોહકાર્યના અને માયાકાર્યના સહભાવકરણે ભગવત્તરેદયુક્તા પણ મજીવજીવરૂપ જગદ્વતું વિષયરૂપ પ્રવગ્ન-યમાં મોહજનકત્વ રિધર કર્યું, આથી જગતનું પ્રપગ્નમાં મોહજનકત્વ રિધર કર્યું, અત્ર ‘ભગવત્’ કર્તૃવધીપદ શેષ માનીને ‘ભગવત્તે મોહજનકત્વ’ એમ અર્થ કરવો, આ પણ એક ચિત્ર, એતાદશ સૂચિત અર્થના કથનમાં ‘હન્ત’ પદે ખેદિકા બીજ છે, કારણકે ભગવાનનાં રાજવાનને-અનુરક્તને-અન્યત્ર પણ રાજ છે એ દર્શને ભક્તોને અવશ્યખેદ ઉત્પન્ન થાય છે, અન્યથા તો રોહે સર્વભાગે ભક્તોએ સહ લોકમાં લીલા ન થાય તેથી ભગવાન હારહાસે તેમ મોહ કરે છે, અત્ર દૃષ્ટાન્તે-‘વથા’ ઇત્યાદિએ-શ્રુતાર્થોપપત્તિને વ્યુત્પાદે છે, રોહકથાએ માયા વિભક્તા છે, પરન્તુ લોકમાં એ પ્રકારનો હાસ સમ્ભવતો નથી તેથી અત્ર પણ અસમ્ભાવના મા યાએ એ આશયે ‘શ્રુતાર્થોપપત્તિ’ ઇત્યાદિએ પ્રમાણુ કથ્યું,

એ જ પ્રકારે અગ્રિમ 'ઉરસિરિયરવિહુત' પદમાં પણ આશુતું, તત્ત્વ અધિરચાવિત્ત્વપ્રસાન્ને 'વિહુત' પદે થતું શક્ય છે, એવી શ્રુતાર્થપતિ આ અર્થનિક્ષેપમાં સર્વત્ર મલ છે, જેમ "દષ્ટે નાનુપપતિઃ" એમ દષ્ટાનુસારે જ લોકમાં સર્વ વ્યવસ્થાપાય છે-કારણ કે "ન દિ દષ્ટે અનુપપન્ન" નામ વ્યાખ્યાનાદિ એમ ન્યાય છે-જેમ લૌકિકકોની તો આ વ્યવસ્થા છે કે સર્વથા દષ્ટનો વિરોધ અર્જીકરણ જ નહિ તેમ વૈદિકકોની પણ વ્યવસ્થાએ કે સર્વથા શ્રુતિનો વિરોધ અર્જીકરણ નહિ, તેથી શ્રુતાર્થપતિથી તે પ્રકારે નિક્ષેપ છે, હારહાસત્વરૂપ પદાર્થ મોહજનનપર્યન્તતાપર્યે સ્થિર થાય છે, કારણ કે પ્રયોજનાભાવે "હારહાસ" પદ વડે નહિ, તેથી તાત્પર્યમોહજનનપર્યન્ત અર્થ "હારહાસ" પદનો અનુચ્છેદ તદનુગત છે, જેટલાએ જ મોહમાન પદાર્થ સ્થિર થાય તાવાન તદનુચ્છેદ કથાય છે એમ વ્યવસ્થા સર્વત્ર છે, પણ હારવદ્ ભગવદુરમાં જ હારસિચિત્તે વિભાગરૂપે સ્થિતિ એ પ્રપચ્ચનિવિધિ આસક્તિ તે આસક્તિને પણ ભગવાન સ્વસ્થિવિધિ જ કરે છે, એમ સતે પ્રપચ્ચના પ્રપચ્ચનિવનક ને મોહ તે મોહનું સ્વસ્થિમત્તે જનકત્વ સ્થિર કર્યું, "જનકત્વ પ્રપચ્ચે મોહજનકત્વ સ્થિરીકૃત"નો અર્થ એ પ્રકારે સિદ્ધ થાય છે, સ્વમાનવિવનક આસક્તિજનકત્વ શેષમાં અતિ અપ્રસિદ્ધ તેથી અત્ર 'ચિત્તા' છે, અને અગ્રે પણ એમ જ જાણ્યું, આ પક્ષમાં 'હત' પદ દર્શમાં પ્રવર્તે છે, અત્ર કાષ્ઠનું પણ જલ પ્રભવનું નથી એ રૂપનાર્થ "અખસાઃ" સમ્યોધન કર્યું, વિશેષણદ્વયને મુખ્યાર્થ અતિગોચર છે તેથી પિતૃચરણે લખ્યો નહિ-કારણ કે સ્વામિનીશ્રીએ પણ મુખ્યાર્થવાનાર્થ સાવધાનતાએ આ ભોતવ્ય છે એ આશયે "ઈદં ગુણુત" પદ કહ્યું-અને તેથી અગ્રે પણ તે મુખ્યાર્થ લખતા નથી, કારણ કે તદનુચ્છેદવાનને સ્વતઃ જ તેની સ્ફુર્તિ થાય છે અને અન્યને તો તેનું જ્ઞાન અનુસિત છે, ભગવન્માનમાં રનેદ્યાનની અન્યધર્મનિવૃત્તિ સ્વાભાવિકી છે એમ પ્રમાણુલનિરાસ "હારહાસ" પદે કહ્યો, હાસ કેવલ સંસારમાં પુનાઘાસક્રિતને જ સ્થિરા કરે છે એમ નથી પરન્તુ ધનાસક્તિને પણ સ્થિરા કરે છે, પૂર્વે સાંસારિકી-પુનાદિમાં સ્થિતા-આસક્તિને પ્રભુ સ્વમાં જ સ્થિરા કરે છે, કેવલ પુનાઘાસક્રિતને જ સ્વમાં સ્થિરા કરે છે એમ નહિ પરન્તુ ધનાસક્તિને પણ સ્વમાં જ સ્થિરા કરે છે એ આશયે 'સ્થિર' પદ કહે છે, શ્રીદિગ્વલુકા દ્વિતીય વ્યાખ્યાનપક્ષમાં અત્ર 'સ્વસ્મિન' સ્વમાં-પદ અખ્યાદ્યર્થ માનવું, હરમાં સ્થિરા છે હાથી જન એવા "ઉરસિરિયરવિહુત" પ્રજ્ઞ, પ્રમાણુલનના નિરાકરણાર્થે 'હારહાસત્વ' અને 'ઉરસિરિયરવિહુત' એ દ્વનું વિધાન કરીને હવે પ્રયોગ્યલના પણ નિરાકરણાર્થ વિધાનકથ કર્યું એમ "નન્દ્યત્વઃ" જ્ઞપ્તિએ કહે છે, ભગવાન પ્રમાણુલુ જ ઘસ નિરાકરે છે એમ નથી પરન્તુ પ્રયોગ્યત્વ પણ ઘસ નિરાકરે છે કારણ કે એ ભગવાન જ નન્દ્યત્વ સમ્પન્ન થયા છે અને સ્વયં આગમીને આતેર્નિ મુખ્યાત્વ કરે છે અને તેમ જ પરિદેશ્યમાન પણ થાય છે, અત્ર પણ 'અ'કારે પૂરોક્તા શ્રુતાર્થપતિનો પ્રમાણુલે સમુચ્ચય છે, મહાન એમ કરતા નથી તેથી આ આશય છે, એમ જ અર્થને પ્રકટ કરતા ભગવાન 'કૃત્તિવેણુ' થાય છે, અથવા પુરોક્તએ અધિવચનક્રીડાએ વેણુવાદન થાય છે, 'હારવત્' છે હાસ ને ઉરમાં એવા 'હારહાસ ઉરમાં' એવી રીતિએ 'હારહાસ' પદને પદનુદેહ કરીને તેને 'હરસિ' પદનું વિશેષણ માનવું, આ પક્ષમાં વિચિત્રતાને વિચરે છે કે તેની સ્થિરતા અને વિભાગરૂપે અધર્મ છે, ધીવત્ત્વ પણ અનુકૃષ્ટ છે તેથી શૈભ્યાર્થે તેનું 'સ્થિરત્વવર્ણન કર્યું, તાદસ જગતે 'નન્દ્યત્વ' થાય ત્યારે રનેદ્દ વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય તેથી "નન્દ્યત્વઃ" પદ કર્યું, અને તત્ત્વ પણ સ્વેપચારક છે એમ "આતેર્નમાનાં નર્મઃ" પદે કહ્યું, એવા પ્રભુ 'કૃત્તિવેણુ' થયા, કૃત્તિવત્ત્વ વેણુનિષ્ઠવાદનનિવત વિશેષધર્મ છે, તેથી તે સર્વના આન્તર પ્રાણધર્મને પણ આકર્ષે છે, યત્ત્વ પણજોના પણ પ્રાણાદિધર્મહારી પ્રભુ છે તત્ત્વ અન્યના પ્રાણાદિધર્મહરણમાં તો વત્તવ્ય જ યું કે તેથી પશુનું ભગવત્કૃત પ્રાણાદિધર્મહરણ નિકરે છે, એક પશુનું પ્રાણાદિધર્મહારિત તો હૃતવત્તરે પણ સિદ્ધ થાય તેથી "સ્વદસઃ" પદ ધરે છે, "સ્વદસઃ" પદનો અર્થ 'સમહસઃ' કરવો, યત્ત્વ જ વેણુનાદ અતિદ યોગ તત્ત્વ જ તે સર્વના સમહસઃ પ્રાણ હરાયા, મજસ્થિત ને જ્ઞપ્તે તે 'મજસ્થિતાઃ' તેઓ કુદ્ધી અને મત્ત હોય છે, ઉત્તરજાતવત્ત્વ શક્ટાદિનેતા હોય છે, તેઓ ધમ્મના સમીપ જ સ્થિત કરે છે, તેથી "મજસ્થિતાઃ" પદ કર્યું છે, યત્ત્વ અને જો અરવળમાં સિલિત થાય છે, અરવળ અને ડાગળ એ પ્રકારે-હતયેતા-થાય છે એ રૂપનાર્થ "મજ" પદ કર્યું છે, ક્રિમિકૃત્ત્વ સર્વ જ પણ વેણુનારે કરીને 'હતયેતા' થાય છે, તે એવા તો હતયેતા થાય છે કે ભગવન્સમીપ જનનમાં પણ સમર્થ રહેતા નથી, પરન્તુ દુસ્થી જ તેઓ 'હતયેતા' થાય છે, રિત્વચાયક આ "આરાધ" પદે વેણુનાદનો સ્વાભાવિક જ આ ધર્મ છે-પરન્તુ આ ધર્મ કાંઈ ભગવન્સમીપકૃત

નથી-એમ કશું, આ વેણુનાદનું જ કાર્ય છે, આ કાંઈ ભગવતસામીખનું કાર્ય નથી, તુલ્યરૂપ કવલ કેવલ દન્તદંષ્ટ છે, પરંતુ સ્વયં તો નથી સમર્થ ત્યાગમાં કે નથી મર્થ્ય બાજુમાં, દન્તદંશમાત્રે પ્રવલ નિવૃત્ત થઈ ગયો તેથી નાદનું ઇતર-સ્વોપગીતર-કાર્યનિવર્તકત્વ કશું, કાર્યમાનનિવર્તકત્વે તો કાર્યમારણ પણ ન કરે તેથી 'ઇતર' પદ કશું, અર્થાત્ 'ઇતરકાર્ય'ત્યાદિપદે સ્વોપગીતરકાર્યનિવર્તકત્વ કશું, પૂર્વક્રિયાના અત્યાવશ્યકત્વાર્થે 'કવલ'પદ ધર્તું, દન્તદંશાનન્તર વેણુનાદનું અવશ્ય થયું, તતઃ અદન અને કાર્યમારણ પ્રાપ્ત થયું, તત્ત્વ દંશ પૂર્વે દોષાથી દંશગમ્યનિમિત્તી અદનક્રિયા આવશ્યકી હતી, કવલત્વે સિદ્ધા દોષાથી તે ક્રિયા આવશ્યકી હતી, તથાપિ તે ક્રિયા ન થઈ એ વેણુનાદનું માહાત્મ્ય છે દેવસ્ત્રીવન્ મૂરછાનિવૃત્ત્યર્થે "પ્રતકર્ણઃ" પદ કશું, અન્યત્ સર્વને પરિત્યાગીને કાર્યરૂપ સાધન ધર્તું, તતઃ બાલથી નિવૃત્તા થઈ ગયાં એમ "નિદ્રિતાઃ" પદે કથે છે, તતઃ નાદે સર્વતઃ વ્યાપ્ત થઈ ગયાં, "લિખિતચિત્રમિવાસન્" પદે કથે છે કે પશ્ચાત્ તેઓ-મજ્જ્યાદિ-ગવાદિના લિખિત ચિત્રવદ્-જડ-થઈ ગયા, સ્થાવરાપેક્ષાએ પણ તેઓ સ્થિર થઈ ગયા, દેવસ્ત્રીના કરમલરૂપ પૂર્વોક્ત અર્થથી આ અર્થે અધિક છે તેથી 'ચિત્ર'તા. ૪-૫.

આમાત્ત-જેમને કિન્નિયત્ પણ જ્ઞાન છે તે જડ પરંતુ જેને કિન્નિયત્ પણ જ્ઞાન નથી તે અતિજડ, એવી અતિજડા પણ નદીને વેણુનાદે સ્પૃહા થાય છે એમ કથવાને પુનઃ વેણુનાદને 'બદ્ધિષ્ઠઃ' ઇત્યાદિ યુગમે વર્ણે છે.

પદ્ધિનઃ સ્તવયજ્ઞાતુપલાદૌર્ધ્વમ્લપરિષદ્વિદ્મઃ ।

કદિચિત્ સવલ આલિ સગોપેર્ગઃ સમાહવતિ યત્ર મુકુન્દઃ ॥ ૬ ॥

તદિ ભગ્નતયઃ સરિતો ધૈ તત્પદામ્બુજરત્નોનિલનીતમ ।

સ્પૃહયતીઘયમિયાયહુપુળ્યાઃ પ્રેમચંપિતભુજાઃ સ્તિમિતાપઃ ॥ ૭ ॥

મહાર્ચ-આલિ બહીના સ્તબકે ધાતુએ અને પલાશે બદ્ધ મહલપદિબદ્ધવિઙ્ગમ કદાચિત્ સગોપ સખલ મુકુન્દ અન્ન ગોનું સમાર્પ્તિ કરે છે ત્યારે સરિત્ ભગ્નગતિ થઈને અનિલનીત તત્પદામ્બુજરજને અર્થે સ્પૃહા કરે છે, પરંતુ આપણી જેમ અમહુપુણ્યા તેઓ પ્રેમચંપિતભુજ અને સ્તિમિતાપ થઈ જાય છે. ૬-૭.

જ્વાલયાન-આવેશ અને દેવેશ પૂર્વે નિરૂપ્યો, આસમન્તાદ વેશ-સાર્વદિક વેશ-પ્રથમ યુગલમાં કથ્યો,

"અવેશો" પદ હોય તો "અવસ્થિતવિશેષ જ કથ્યો પરંતુ વેશ તત્ત્વ કથ્યો નથી એમ અર્થ કરવો, અને દેવેશ-દેવનો ક્રીડાક્રીડા-નિર્ગમનસામયિક ગોચારણ્ય વેશ-દ્વિતીય યુગલમાં કથ્યો, હવે આ તૃતીય યુગલમાં જે લીલાવેશ નિરૂપાય છે તે તૃત્યલીલાસામયિક વેશ છે, નદીની ક્રિયા નિરન્તરા હોય છે, ચેતનમાં તો નિદ્રામૂર્છાદિમાં ક્રિયાનિવૃત્તિ પણ દૃશ્યમાના થાય છે પરંતુ નદીની ક્રિયા તો કદાપિ નિવૃત્તા થતી નથી તત્ત્વાપિ-સરિત્તત્ત્વી-મહત્તી નદીની-તો ક્રિયા કદાપિ જ નિવૃત્તા થતી નથી, અત્ર "સરન્તિ ઇતિ સરિત્." એ યોગિક અર્થે ગમનસ્વભાવત્વથી મહત્તર સ્થિત થયું તેવું જ કથન "મહત્તીનામ" પદે કથું, એવી સરિત્તો તો બન્ધ પણ થતો નથી, એવી પણ જે સરિત્ તેમની પણ ક્રિયા વેણુનાદે નિવૃત્તા થઈ ગઈ, બહીના સ્તબક-મથૂરના પિત્તુમ્બુજ-ઝરિકાદિ ધાતુ અને પલાશ જે પત્ર-પર્ણ-વા પત્રાકારે ધાતુલેખ-કમલપત્રો પણ આકારાર્થે બન્ધાય છે-તે સ્તબકધાતુપલાશો કરીને બદ્ધ જે મહલપરિબદ્ધ-અક્ષરૂપ-વેશ, સ્વય સ્તબકાદિએ બદ્ધ જે આ મહલપરિબદ્ધ તેને વિઙ્ગએ છે એવા મુકુન્દ, વા બદ્ધ છે મહલપરિબદ્ધવિઙ્ગમ જેમણે એવા મુકુન્દ, કારણ કે અસ્વાભાવિક નટમસ્તવદ્ વિઙ્ગમ જ થાય છે આથી આ નાદ તૃત્યોપગી જ નિરૂપ્યો, તૃત્યવેશવિઙ્ગમકથને તૃત્યસામયિક જ આ નાદ નિરૂપ્યો, અન્યસામયિક આ નાદ નથી, તેણે-તૃત્યસમય કથને-નાદરથા ક્રિયાશક્તિ ઉર્જિતા નિરૂપી જલમાં નાદ તાર જ થાય છે તેથી અર્ધુનિરૂપા "ક્રિયાશક્તિ" ગાદનિષ્પાદનયુક્તા નિરૂપી, તે ઉદ્ગતા ક્રિયાશક્તિ નદીના આકર્ષમાં હેતુ છે, 'આરે તૃત્યમાં ક્રિયાશક્તિમાં ઉત્સાહ હોય છે ત્યારે' એમ 'કદિચિત્'પદનો અર્થ છે, તેથી જ ત્યારે તૃત્યોત્સાહમાં 'સખલ'-બલસહિત-છે, ગોપ્તાએ આ શ્લિષ્ટપદાર્થ નિરૂપ્યો એ અર્થે અને અપ્રતારણ્યે 'આલિ' સમ્પ્રોધન કશું, આથી કવચિત્ જ સખલ કવચિત્ જ સગોપ મુકુન્દ હોય છે એમ પણ સમ્બન્ધ જણાવ્યો, તેથી સદા એકાન્તમાં લોકતા જ છે એમ "સહ" પદે કશું, પ્રતિષ્ઠત યુગલો છે એ પદનો આશ્રય કરીને 'પ્રાયેષ' ઇત્યાદિ કથે છે, દ્વિતીય યુગલમાં નિર્ગમન કશું અને આ તૃતીય યુગલ હોવાથી અધુના સર્વથા ચિત્તદવ થયો નથી પરંતુ કિન્નિયદ્ જ ચિત્તદવ થયો છે તેથી "પ્રાયેષ" ઇત્યાદિએ કથે છે કે પ્રાયેષ આ પી સ્નાનાદિમિત્રે તદા દર્શનાર્થે ગઈ હતી, "વન" યાતે કુતચેતસઃ" એમ પૂર્વે કશું છે તેથી અગ્રે

સર્વથા-ચિત્તદવ-ધર્મે-સ્વતા જ્ઞાતિમાનહણ યશો એ આગળે "પ્રાયશ્ચિત્ત" પદ કહ્યું, સરિત્પ્રસન્નકૃતિએ ભગવાન તીરથ
 છે એમ કહ્યું, તેથી "સ્નાનાદિ" ઇત્યાદિ આજ્ઞા કરી, કવચિદ્ જ અન્યસાદિત્યકથને-સર્વદા એકાન્તરિપતિએ-
 રમણસામગ્રી સચિતા થઈ, એમ સામગ્રીવિધાન કરીને વા ભોગાનન્તર ગોત્ર આર્પણ કરે છે, તે આપણા
 ભોજના વસ્તુતઃ છે જ વા થયા, કદ્દમિદ્ જ ગોત્રે સંહિત પશુ હોય છે, 'ભોક્તા' ઇત્યાદિએ અત્ર વૈકુણ્ઠરિપતિલીલા
 સચિતા કરી, કારણ કે અત્ર પશુ લક્ષ્મી આપણી સાથે રાત્રિમાં રિપતિ કરે છે અને ગોપની-અન્તરગૃહ ગોપની-
 સાથે દિવસે રિપતિ કરે છે, તેથી જ "આલિ" એમ રદસ્પસ્યક સમ્બોધન થયું, આથી કવચિદ્ જ સમ્યક્
 કવચિદ્ જ ગોત્રે સંહિત એમ પશુ અન્યમ પ્રાપિત થાય છે, તેથી સદા તે એકાન્તમાં ભોક્તા જ છે એમ 'આલિ'
 પદનો આશય છે, ત્યારે-ભોગાનન્તર-અદિરૂપે ગોત્રે સંહિત યુકુદ ગોત્ર આર્પણ વેણનાદે જ, કરે છે,
 પ્રકરણિતથી વેણનાદે જ આર્પણ કરે છે, કદાચિદ્ જ વ્યવહારે સંહિત, સર્વદા તો એકાન્તમાં જ ભોક્તા,
 વસ્તુતઃ ભગવાન એતાદૃશ છે વા પૂર્વોક્તાપ્રકારક યદને ભગવાન ભોગાનન્તર ગોત્ર સમાર્પણ કરે છે એમ
 અન્યમ કરવો, વેણુએ આર્પણ કરે છે એમ અર્થે કયારે, વા આર્પણ જ વેણુતુલ્ય છે. એમ નિરૂપણાર્થ
 આ શ્લોકમાં 'વેણુ' પદ પ્રકટ થયું નથી, ત્રજથી નિર્જાતે તીરનિકુન્દમાં યથેચ્છ રમણ કરીને તદા પૂર્વ વેદના
 અન્યપાઠાવથી નૃભાદિ વેધ કરીને ગોત્રે કૃતાર્થ કરતા યુકુદ વનમાં ભય છે તે યુકુદ્ અત્ર કથન કર્યું,
 કામ પશુ ભગવદ્વધ છે અને ભગવદ્ધીન પશુ છે તેથી સર્વ હપથ છે, ત્યારે સ્નાનાદિ વ્યાજે ગતા આ ગોપીને
 તાદૃશ યુકુદ્ દર્શન-એને અન્તરગૃહથી ભગવાનની પૂર્વાવસ્થાનું જ્ઞાન પશુ-યુગ્મ તેનું વર્ણન આ ગોપી
 અત્ર આગમીને કરે છે, ગોના આર્પણમાં હેતુ "યુકુદ" જે કહે છે કે તેમને-ગોત્ર-ભોક્તાનું જ્ઞાન કરવું છે,
 દર્શનપ્રમાણ અત્ર 'ભોક્તા'પદવાચ્ય છે, ગોના સાધનતાભાવથી-ગો નિસાધન હોવાથી-તેમને 'સ્વતા' આશરીને
 વા તને સ્વરસંસ્થાપનાર્થ-સ્વરસંસ્થાન-સ્વરસંસ્થાન-સ્થાપનાતે-ભોક્તાપ્રદાન કરે છે એમ જાણવું, તાર નોંદમાં આ
 હેતુતા કિયાસાદિ બહદ્ જ કહે કરે છે તેથી ગોત્ર આશરણ કહ્યું, 'નદીના આર્પણમાં નદી સ્થસ્થિતા' શબ્દ-
 તેથી જ "વેણુનિનિહીનસરસે" એમ વાચ્ય છે-પરંતુ ગોના આર્પણમાં નદીએ કને પ્રકારે સચિતા થાય છે એમ
 આશ્ચર્યની કહે છે કે તમ "ભોગાન" જાણીને-અન્યન્તિ પ્રતિ યાવઃ" અને "અનિતિ પ્રતિ સરિતઃ" એમ
 યોગિકાર્થના એકત્રથી સ્વર્ગમાં 'ભો'પદવાચ્યત્વ જાણીને-સરિત પશુ નિલ ગોવદ જ ગમન-સરણ-કરે છે તેથી ગોના
 ભંગવસ્તુ આર્પણે પશુ તે સરિત સ્થસ્થિતા થઈ અર્થ એમ "તદિ" ઇત્યાદિએ કહે છે, તત્કણે જ તે સરિતાએ
 'ભગમતિ' થઈ અર્થ, કારણ કે ભગવદ્દાક્ષા કેાદિએ પશુ ઉદ્દેશ્યથી નહિ, "સરિત" પદે તેમનું પ્રવાહકસ્વભાવત્વ
 નિરૂપ્યું, તેમને વેણુવત્ત્વકામના છે કારણ કે તેમનેા અધિપતિ સમુદ્ર છે, જે પ્રકારે ભગવાન પતિ થાય તદ્દથ
 તે સરિદ્ ભગવત્ત્વકામનું સ્વરૂપી થઈ, સચિતા થયે પશુ ભગવદ્ધીય હેતુ ચિન્તા ભગવત્ત્વસમ્બન્ધ તો થોડા
 નહિ અને તાદૃશ હેતુ તો ભગવત્ત્વચરણે જ થાય તેથી ભગવત્ત્વસમ્બન્ધસિદ્ધિપર્થ તે સરિતાએએ રજાસુપ્ત
 કરી, "અનિતિ-પ્રતિ" પદે રજના સમ-ધાર્થ ઉપાય કહે છે, અનિતિ-વાચ્યએ-સ્વાર્થ તીત જે તત્પદાંશુભવન
 તેણે સદ્ પ્રસાસિત કરી, વાતુ રમેણકામધાર્થ છે કારણ કે ભગવદ્ગો અશ્વજન-અપ્રાદિત દેહે જ ભગવાનસમ્બન્ધને
 પ્રાપ્ત કરે છે, તેથી આ રજાકામના દ્વારકાપ્રાપ્ત છે, અત્ર કામ જ હૃદયેષ છે કારણ કે નદી દેવતા છે,
 ગોવદ્દક્ષણેશ્વરકામધાર્થ "એવ" કહે છે, પૂર્વગીતમાં-વેણુગીતમાં-નવા-ભોક્તા દેવતા હોવાથી
 નદીએ સદ્ અન-વા સીમા નથી એમ કથન કર્યું છે પરંતુ અધુના તો જ-દ્વારકાને કથન થયો હોવાથી તે
 સીમા પશુ સમઘે છે અને તેથી-તથાકામવત્ત્વથી-જ અર્થે દ્વારકા-દેવતા તે પ્રકાર થશે, આલિદેવિતા ભગવત્ત્વ
 અનન્તરુપાવથી આ પશુ રાજવીભાર્ય એક રૂપ-સુખ્ય રૂપ તો શીઘ્રપ્રવાહકાન્ત-એ એમ જાણવું, વસ્તુતઃ
 એકથી તત્ર-નમુનાદિકમાં-પશુ 'શુભુર્વપ્રિયામ' એમ કહ્યું છે, અત્ર -"સરિત્તેદ-અવરેને" ન્યાય
 અનુસંધાતવ્ય છે, ઇદાની તથાભાવ થાય એવું ભાગ નથી એમ "અનુપુષ્પ" પદે કહે છે, નથી ભદ્ર
 પુષ્પ જેમનું તેમાં "અનુપુષ્પ" આ સરિત છે, જેમ શીઘ્ર જ દિવસે ગોત્રપત્ત ભોગાનરૂપત્વ અને રાત્રિએ
 જીરૂપત્ત થાય તેવું ભાગ્ય તેમનું ઇદાની નથી, અને યુલ્લ ચિન્તા સમીક્ષિત અર્થની સિદ્ધિ-થઈ શકતી નથી,
 અત્ર તાદૃશરૂપિયવત્ત્વદેહુત્ત્વ ભાવવિશેષ "પુષ્પ" પદવાચ્ય છે, તેમનેા એવભાવ-અનુપુષ્પત્વ-કર્ણ પ્રકારે જણાય છે!
 એમ આશ્ચર્યની તત્ર "વચમિવ" પદે કહે છે કે જેમ આપણે અનુપુષ્પ છીએ-જ-પણ દિવસે ગો વા ગોપ થઈ
 અર્થ-એ-તેથી સ્વદશાને જાણવું છે કે તે સરિતાએ રજા જ કરે છે પરંતુ તેમનું કાર્ણ કંઈ સિદ્ધિ થતું નથી,
 ૧૯૧૭

ક્રિય સાત્ત્વિક ભાવથી પણ તેમને હૃદય બાવ લક્ષણ છે એમ “ત્રેમવેષિતશુભઃ” પદે કહે છે, શુભનું વેષન ત્રેમે જ થાય છે—સાધુત્ત્વાત યતું નથી—તેથી તેઓ વિરદશ-તામયુક્તા હોય નહિ પણ એમ લક્ષણ છે, ક્રિય તેમને સ્તબ્ધ પણ થયો એમ “સ્તિમિતાપઃ” પદે કહે છે, સ્તિમિત-સ્તબ્ધ-છે જ નહિ જેમનાં એવા “સ્તિમિતાપ” સરિતા થઈ ગયાં. (૧-૭).

આભાસ—એ પ્રકારે યુગ્મનયે ત્રિવિધ રજોભેદ નિરુપ્યા, સત્ત્વજોડ-સત્ત્વપ્રધાન છે ભેદ જેમનાં એવા-હતાવિદ્યુર્જ્ઞમેધને નિરુપવાને તથા-તત્ત્વપ્રયોગિરુપ નાદત્વે—“અનુચરૈઃ” ઇત્યાદિ શ્લોકનયે ભગવાનને પણ વર્ણે છે, હતા વિદ્યુર્જ્ઞમે અને મેધ સાત્ત્વિક છે, વેલુનાદે તેઓ ભક્તિપૂર્ણ થઈ ગયા, અત્તપર્યન્ત શ્લોકનયનો આભાસ કથો, દવે “તત્ત્વ” ઇત્યાદિએ આ શ્લોકનો આભાસ કહે છે કે તત્ત્વ પ્રથમ જન્મદાવનરથા હતા અને તરુઓ વૈશ્વંજ છે, તેઓ વેલુનાદે હૃદયપ્રેમરસ થઈ ગયા, તેથી તદર્થે પ્રકારાન્તરે વેલુનાદને પ્રથમ કહે છે, તદર્થ પ્રકારાન્તરે ભગવાન પણ વર્ણનીય છે અને તે ભગવાન પણ ભક્ત્યનુસારે અને શોકવેદાનુસારે વર્ણનીય છે, તત્ત્વ પ્રથમે ભક્ત્યનુસારે “અનુચરૈઃ” ઇત્યાદિ યુગ્મ કહે છે.

અનુચરૈઃ સમનુવર્ણિતવીર્ય આદિપૂરુષ રવાચલમૂર્તિઃ ।

વનચરો ગિરિતટેષુ ચરન્તીર્વૈજુનાદ્યતિ ગાઃ સ યદા દિ ॥૮॥

વનલતાસ્તરય આત્મમિ વિષ્ણુઃ વ્યઞ્જનરય રૂપ પુષ્પફલાદ્યાઃ ।

પ્રજ્ઞતભારવિટપા મધુધારાઃ પ્રેમદટ્ટનમયઃ સદ્ગુઃ સ્મ ॥૯॥

અક્ષરાર્થ—ગિરિતટોમાં ચરતી ગોને અનુચરોએ સમનુવર્ણિતવીર્ય આદિપૂરુષવદ્ અચલભૂતિ વનચર જ્યારે વેલુએ આર્ણવે છે ત્યારે આત્મામાં વિષ્ણુને વ્યક્ત કરતા વનલતાતરુ પુષ્પફલાદ્ય પ્રણુતભારવિટપ અને પ્રેમદટ્ટતનુ થઈ ગયા અને તેમણે મકરન્દની ધારાવૃષ્ટિ કરી. ૮-૯.

વ્યાખ્યાન—“અનુચરૈઃ સમનુવર્ણિતવીર્ય”ના બ્યાખ્યાનમાં ભગવાન ભક્ત્યનુસાર વર્ણિત થયા, અનુચર-સેવક-સંમુગ્ધ અનુવર્ણિત છે વીર્ય જેમનાં એવા ‘સમનુવર્ણિતવીર્ય’, ‘આદિપૂરુષ ઇવ’—આદિપૂરુષવત્-પુરોગાતમવદ્-‘અનુચરૈઃ સમનુવર્ણિતવીર્ય’ના બ્યાખ્યાનમાં ભગવાન વેદાનુસાર વર્ણિત થયા, અનુચર-વેદ-સમ્યક્-સર્વોત્તમત્વે-વર્ણિત છે નૃમલકર્તૃત્વાદિ વીર્ય જેમનાં એવા ‘આદિપૂરુષ ઇવ અનુચરૈઃ સમનુવર્ણિતવીર્ય’ ભગવાન વેદાનુસાર વર્ણિત થયા, શોકાનુસારે સર્વોદ્દૃષ્ટ માહાત્મ્ય “આદિપૂરુષ ઇવ અચલમૂર્તિઃ” પદે કહે છે, અચલા છે ભૂતિ-વિશ્વતિ-સક્ષી-જેમની એવા ‘અચલવિશ્વતિ’, અનુચર-સર્વે જ દેવાદિએ-તથેષકત-અચલવિશ્વતિત્વે ઉક્ત “સમનુવર્ણિતવીર્ય” એમ બ્યાખ્યાનમાં શોકાનુસાર વિભાગ જાણવો, શોકાંકિ સ્વભવદ્વાર્થતથી પુરોગાતમતુસ્મતા જ કહે છે તેથી “આદિપૂરુષ ઇવ” એમ દર્શાવતાવા છે, તતઃ ભિન્નતાએ વર્ણનામાં હેતુ “વનચરઃ” પદે કહે છે, આ યતુર્થ યુગ્મમાં વનપ્રવેશ-જન્મદાવનપ્રવેશ-ક્રમપ્રાપ્ત છે તેથી “વનચરઃ” પદે કહે છે, પૂર્વ યુગ્મમાં વનચર ઉક્ત છે તેથી સાત્ત્વિક ભાવ પણ અત્ત “વનચર” પદે તાત્પર્યાર્થત્વે કહે, વનચર-જન્મદાવનચર-સાત્ત્વિકભાવાપન્ન-સેવાદીપકત્વે સ્તબ્ધાદિસાત્ત્વિકભાવહેતુ જન્મદાવન હોવાથી જન્મદાવનચર સાત્ત્વિકભાવયુક્ત-આદિપૂરુષ તો તદ્વદિત્ત્વે-સાત્ત્વિકભાવરદિત્ત્વે-શ્રુત હોવાથી આદિપૂરુષથી જન્મદાવનચરનું ભેદ વર્ણન ઉચિત છે, વનચર-જન્મદાવનચર-સાત્ત્વિકભાવાપન્ન છે, કારણ કે સંત્વભૂમિમાં પ્રાતઃસ્થિત છે, એવા ભગવાન ગિરિતટમાં-ગિરિપ્રાન્તમાં-ચરતી ગોને વિષમ રચાનમાંથી પશુદિત સમદેશમાં સ્વયં જણુ તત્ત્વ ધર્મને સમાર્પણ કરે છે, લોકિકલ્પાભાર્ય-અપકૃતાશ્વિનસાદશ્યાભાવાર્થ-વેલુએ જ આર્પણ કરે છે, “વિષ્ણુઃ વ્યઞ્જનરયઃ” ઇત્યાદિ કથનથી વેલુદ્વારા ભગવાન તત્ત્વ તેઓમાં પ્રવિષ્ટ થયા એમ અગ્રિમ ચરિત્રે જણાય છે, અન્યથા જ્યેષ્ઠાં તથાત્ત-વિષ્ણુમધુધારત્વ-થાય નહિ, જે વનપ્રદેશમાં રમણ કર્યું અને જ્યારે જ આર્પણ કર્યું તત્ત્વસારે જ તરુઓએ મધુધારાનિસર્ગકર્યો એમ સર્વવ્યવસ્થા “સઃ” પદે કહે છે, જે દેશમાં રમણ કર્યું તત્ત્વ સ્થિત ભગવાને એમ અપ્રાધર્મ્ય-“રેમે” પદથી અનન્તર અને “યદેવ” પદથી પ્રાગુ-માનનું, સમીપનિકુન્ડ-જગ્યાઓને કૃતાચો કરીને યત્ત દેશમાં પૂર્વ દિવસે રમણ કર્યું હતું તત્ત્વ વનમાં પ્રવેશ કરીને-સદૃશરમણમાં સ્થિત કરીને-ભગવાન વેલુએ જોનું આર્પણ કરે છે ત્યારે તે નાદે તંદન્ત-સ્થિતા દેવતા હૃદયદ્વાર થાય છે અને સ્વસ્તનિષ્ઠ ભગવદુપયોગી રસને અન્ય પણ સર્વ પ્રકટ કરે છે, તતઃ નિર્બિઞ્જનિકુન્ડ-જગ્યાત ભગવાન રમણ કરે છે, આ અર્થ યુક્ત છે એમ “દિ” પદે સ્થિત કર્યું, અન્યથા વેલુનાદાભિન્નતા અને તત્ત્વ-

વેણુનાદમાં-નવાનમસકૃત પશુ યાપ નહિ, ભગવાન એકજ વેણુનાદ તત્ત્વજ્ઞાનથી તેમને તેમને સ્વાપેક્ષિત ગણાવે છે અને તેથી અપેક્ષિતશુભાવપ્રકટનમાં પ્રયોજન ન હોવાથી ભગવાન તેમનાં તેમનાં નામનું સંકેત મદ્ય કરે નહિ તેથી તદ્દદ્વારા-વેણુનાદ-ભગવાન પ્રવિષ્ટ થયા અને તેથી પૂર્વ પુષ્પલક્ષ્મીનાન્દપ્રકટન કથ્યું, અર્થે પશુ ત્રણાત્-મધુધારાકેપાનન્દપ્રકટન-પ્રકટ જ છે, આરમ્ભિકટમાં ભગવાન ચરણ કરે છે અને સ્વપ્નગોને આહાર-આર્થ્ય-છે એમ જાણીને તેમના-ભગવાનના અને સ્વપ્નગોના-શોભસિદ્ધિર્થ સ્વર્માં વિદ્યમાન આનન્દને વર્ણના સત્યાએ પ્રકટ કર્યો તથા તરુઓએ પણ તેમ જ કહ્યું, જેમ ભગવાન અને ભગવદીયો સમાગત થાય ત્યારે ભગવદીય સ્ત્રીપુરુષો આનન્દયુક્ત થાય છે અને તેમના ભોગાર્થ સ્વકીયવસ્તુપ્રદાન કરે છે તદ્દદ્વારે જનસત્યાએ અને તરુઓએ પણ તેમના-ભગવાનના અને ભગવદીયોના-ભોગસિદ્ધિર્થ સ્વર્માં વિદ્યમાન આનન્દને પ્રકટ કર્યો, 'આ ધર્મ તો જન્મનો છે સ્વાવરતો નથી' એમ આશ્વૃતિને તત્ત્વ 'આત્માનિ વિષ્ણુ' વ્યાખ્યાનના પદે કહે છે કે ચેતનમાં જ ભગવાનની ક્રિયાજ્ઞાનશક્તિનો આવિર્ભાવ થાય છે અને સંવિજ્ઞાનન્દક્રપતા ક્રમે આવિર્ભવે છે, ભગવાન નિવિષ્ટ સતે આ સર્વ થાય છે, અને તે નિવિષ્ટ પણ જો પ્રકટ થાય ત્યારે જ એવો સંવિષ્ટ વોગ પ્રાપ્ત થાય છે પણ યુક્ત છે, તેથી પચ્ચપ્રમુખ્યુત-પ્રથમેતાન મહાભાગાન' હતાદિએ ઉક્ત ધર્મચતુષ્ટયે અને પચ્ચમ ભગવદીય ધર્મ યુક્ત-તે વૃદ્ધાદિ થયા, તેથી તેમણે જાણે આત્માના વિષ્ણુનું વ્યગ્ન કહ્યું હોય નહિ શું એવા યર્થ થયા, તત્ત્વ પ્રથમ ક્રિયાજ્ઞાનશક્તિના 'પુષ્પલક્ષ્મી' પદે કહે છે, કારણ કે ક્ષણપુષ્પ લીલોપયોગિ છે, જત ભગવાન નિવેશે છે તત્ત્વ અવા-તત્ત્વ ફલ અને પરમ ફલ પણ થાય છે એ યુક્ત છે તેથી કાર્પતા વિષ્ણુવ્યક્તિ કરતા હોય તેવા તે વૃદ્ધાદિ યર્થ ગયા, પુષ્પો જ અંત અવાન્તરફલક છે અને ફલ પ્રમદ્ધ છે, તે સર્વેએ કરીને આજન્મચિત-યર્થ ગયા, ભગવદર્થ સદાવિષ્ણુ-સદ્ગુણ આધિય-પ્રજ્ઞાતભારવિષ્ટપા' પદે કહે છે, કારણ કે મનુ-સપ્તરુગો-હરિનાં હરિન કરીને નમન કરે છે, પ્રમદ્ધ નત ભારે યુક્ત છે વિષ્ણુ-સામા-જેમના એવા 'પ્રજ્ઞાતભારવિષ્ટ' તેઓ યર્થ ગયા અને તેથી 'પ્રજ્ઞાતભારયુક્ત છે વિષ્ણુ જેમના એવા તરુઓ' એમ વિમદ્ધ કરવે, ભારે પણ નમન સમજાવે છે તેથી તેના નમનના નિમસાર્થે આદિમાં 'પ્રજ્ઞાતવ' પદ કથ્યું, 'પ્રેમહૃદયતત્ત્વ' પદે જ્ઞાનરૂપ વિદ્યુદ્ધર્મ કથ્યો, કારણ કે હૃદયો જ પ્રેમે હૃદયોમાન્ય થાય છે, યાનોદર્ધ-પુરુષોત્તમજ્ઞાનનો ભક્તિએ જ થાય છે-કારણ કે 'ભક્ત્યાત્મન-વ્યાક્રમ' નહિ પ્રકટ કર્યો, આ સર્વ પરિજ્ઞાન જ અત્ત જ્ઞાનશક્તિ મધુધારાને-સ્વમા વિદ્યમાન આનન્દને-તરુઓએ મગવદર્થ નહિ પ્રકટ કર્યો, આ સર્વ પરિજ્ઞાન જ અત્ત જ્ઞાનશક્તિ જાણી, પૂર્વે અહરિતા પણ તરુલતા ત્યારે હરિતા ધર્મ અર્થપૂર્વથી રમ્યા ધર્મ ગર્ધ પ્રત્યવધન ઉન્નિદના ધર્મગર્ધ અને તેમને જે પ્રભાવિશેષ પ્રાપ્ત થયો તે જ અત્ત તેમનું 'પ્રેમહૃદયતત્ત્વ', અપરમ્ય વેણુનાદનિષ્ક્રમસાસ્વાદ્યતી શ્રીસ્વામિનીઓ છે તેથી તદ્દર્થને તે જ પરિચયે છે તેથી શ્રીસ્વામિનીની ઉક્તિમાં અન્વચિત્તારાદ્યમત્ત યુક્તતર છે અને તેથી અત્ત અધિક લેખનીય નથી. (૮-૯).

આખાસ -પદ્ધતિમાં પણ વેણુનાદકર્ત્તવ્યુ તેઓ' દર્શનીયતિલકઃ' હૃદયે તત્ત્વ ઉપયોગિ રૂપને અને વેણુનાદને વર્ણ છે, યદ્યપિ પદ્ધતિએ મુનિ છે તેમને કોઈ ગીતાદિએ નહિ જરૂર સ્વભાવતા જ ભગવદ્ધવ છે તથાપિ-સર્વદા ભગવદ્ધવવાન સતે પણ-લોકાદિએ-પ્રાપ્તી-વિષયાન્તરની-દષ્ટિએ-દર્શને અન્યથાલુકિ-અસતઃ પણ અન્યથાસત-ક્રમચિત્ત થાય જરૂરુ રૂપદર્શને વા નાદયવલે વો અસતઃ પણ તેમ થતુ નથી તેથી રૂપે અને નાદે તેમની ભગવત્સિક્તિ નિરૂપાય છે, તત્ત્વ 'દર્શનીયતિલકઃ' શ્લોકે રૂપને વર્ણ છે.

દર્શનીયતિલકો જનમાલાદિવ્યગન્ધતુલસીમધુવતૈ ।

અર્ચકુલૈરલગ્નુગોતમખીટમાદિયન્ ચર્દિ ક્ષિત્તવેણુ. ૧૧૦૧

સર્વજ્ઞ સારસહસ્રપિદ્ધાકાદગોતહૃતચેતસ વચ્ચ ।

દરિમુપાસત તે ચતસિત્તા હન્ત મોલિતવચ્ચો ધૂતમોનઃ ૧૧૨૫

અસરાર્ય -જનમાલાદિવ્યગન્ધતુલસીમધુમત અલિકુલે અલધુ ગીતાને અભીષ્ટ આદરતા દર્શનીયતિલક જ્યારે ક્ષિત્તવેણુ થયા ત્યારે હન્ત । ચારગીતહૃતચેતા સારસહસ્રપિદ્ધો સરોવરમાં આવીને હરિને ઉપાસ્યા, ચતચિત્ત મોલિતકૃન્ અને ધૂતમોન યર્થ થયા. ૧૦-૧૧.

વ્યાખ્યાન—દરોનીચોના મધ્યમાં તિલકરૂપ—અતિસુંદર—દરિ છે અને પક્ષીઓ રૂપપ્રધાન તથા રૂપભેદવિત છે, રૂપપ્રધાનત્વમાં હેતુ જ રૂપભેદવિત છે—તૃતીયસ્થાનમાં “તતઃસ્થાનંવિદો વરાઃ” “રૂપભેદવિદસ્તેભ્યઃ” શ્લોકમાં ‘રૂપભેદવિત’પદે પક્ષીઓનું કથન કર્યું છે—તેથી રૂપે ભજનસિદ્ધિ આ વિશેષજી કથી, અને ‘વનમાલા’ ઇત્યાદિ અગ્રિમ વિશેષણથી નાદે પણ ભજનસિદ્ધિ “કિંચ” ઇત્યાદિએ કહે છે, કિંચ જે વેણુનાદ છે તે સ્વદિતકારી છે, સ્વક્રીયોના અપરાધને પણ ગણતો નથી, પ્રત્યુત સ્વક્રીય ભ્રમરના અનુરણરૂપ વેણુનાદ થાય છે—અનુ વેણુરૂપ કર્મનું સ્વાતંત્ર્ય સૌકર્યાર્થ છે—એમ “વનમાલા” ઇત્યાદિએ કહે છે, અહિના આદરકથને એમનો—સારસાદિનો—આદર તો દૈમ્યસિદ્ધિ જ છે એમ અનુ પ્રપ્રકાર્ય છે, વેણુનાદ સ્વક્રીયનો દિતકારી છે, નાદપ્રધાનત્વથી ભ્રમરોનું નાદસમગ્રિય છે, અને પક્ષીઓ નાનાવિભ કૂજને ઉપકરે છે તેથી તેઓ પણ નાદપ્રધાન છે, વનમાલાના અને દિવ્યગન્ધા તુલસીના મધુએ મત એવા અહિંદુલે કહેલા અશ્વધુ ગીતને પણ આદરના જ ભગવાન કૃન્નિતવેણુ થાય છે, અનુ ‘વનમાલાની જે દિવ્યગન્ધા તુલસી તેના મધુએ—મકરંદે—મત’ એમ સમાસનો વિગ્રહ કરવો, તેથી જે પ્રકારે જ ભ્રમરો ઝૂંડાર કરે છે તે જ પ્રકારે તત્તાદના અનુક્રમ જ પ્રયુ વેણુકૂજન અનુરણનવદ જ કરે છે, પક્ષીઓના મધ્યમાં અહિં હીન અને નિકૃષ્ટ છે તેમનાં પણ જે કુલ-સમદ-નાનાવિધ જાતિભેદ—તેમણે પણ જે પ્રકારે અશ્વધુ થાય તે પ્રકારે કહેલું જે ગીત તે ગીતને પણ આદરતા ભગવાન કૃન્નિતવેણુ થયા, તત્ત પણ અહિં મત છે, તત્ત પણ જેણે અનુચિત છે તેણે કરીને આ અહિંએ મત છે—કારણ કે તુલસી કાંઈ પુષ્પાન્તરવદ માદહેતુ નથી, તત્ત પણ દિવ્યગન્ધા તુલસી, અને તત્ત પણ ભગવદ્વનમાલાગતા તુલસી, તે તો સર્વથા જ ઉન્માદહેતુ નથી, તથાપિ તેના—દિવ્યગન્ધાતુલસીના—પણ મધુએ મત તે અહિંકુલે ગીત અશ્વધુ ગાણું તેના પણ આદર કૃન્નિતવેણુ ભગવાને કર્યો, તેમનો—અહિંનો—પણ આદર જે કરે ત્યારે ‘સરસારાદિમાં જે સરસ—રસિક—ક્ષીરનીરવિવેકી હંસ છે તેમનો આદર કેમ ન કરે કિંચ આદર પણ જે પ્રકારે ભ્રમરોનું’ અભીષ્ટ થાય તે પ્રકારે ભગવાન કરે છે, તથા વનમાલામાં સમાગત ભ્રમરને દૂર કરતા નથી પરંતુ જેમતે ભ્રમરો ઉપદ્રુત થાય નહિ તે જ પ્રકારે તેમનો આદર કરે છે, તેથી ‘ન્યારે’ જ આદર કરતા જ ભગવાન કૃન્નિતવેણુ થાય છે ત્યારે જ સરમાં વિગ્રમાન જલવાસી સારસ—સરસ ભક્તોના સગન્ધી—તથૈવ સદૈતથી ભક્તાગમનમ્યક ક્ષીરનીરવિવેકી—આગતોમાં પણ તત્તક્ષણે વિવેચીને ભગવાનને તત્તદ્ભાવગ્રાપક—તે હંસ એવા વિહંગ, વિહંગ ઉત્કૃષ્ટગતિયુક્ત છે, પુરુષની પણ અપેક્ષાએ તેઓ વિશેષે ભગવર્જનાધિકારી છે તેથી તેમને “આરગીતહતચેતસઃ” વિશેષજી વિશિષ્ટ કહે છે, જે પ્રકારે ચારુ થાય તેમ નિષ્કામાર્થ નિષ્કામત્વસાધક—અભિલાષપૂરક—નાદપ્રધાન ભજન અનુ હોવાથી નાદે જ અભિલાષપૂરણ એ અનુ પુરુષની અપેક્ષાએ વિશેષ છે, કારણ કે પુરુષને તો પ્રત્યુત અધિક અભિલાષ થાય છે, અનુ ‘પુરુષ’પદ સ્ત્રીપુરુષસાધારણ જાણવું, ભગવદ્ગીતે જ હૃત-વશીકૃત-છે ચિત્ત જેમનું એવા તે સારસદંસવિહંગ, તે પણ ભજન ભક્તિમાર્ગાનુમારે, નહિ કે સ્થાનરિપતના અન્તર્ધર્મિરૂપે વા યાનરૂપે—આત્મામાં જ ભક્તવે યાત યાનરૂપે, આગમીને દરિના ઉપ-સમીપે—આસે છે એમ ‘આસતે’ પદ શેષ માનવું, જે જ ‘ઉપ આસત’ પદનો અર્થ કહે છે કે ‘સેવમાન થયા,’ કારણ કે તેઓ ભગવદ્ગત મુનિઓ છે, તેમના ભજનમાં ભ્રમરથી પણ વિશેષ “યતચિત્તઃ” પદે કહે છે, યત-નિયત-છેચિત્ત જેમનું, ચિત્તનૈયત્વે ભગવત્કૃજન અધ્ય છે, નહિ કે વિશ્લિષ્ટચિત્તતાએ, “કિંચ” પદનો અન્ય “મીલિતદશઃ” પદે કરવો, યતચિત્તત્વ તો અનુ ભ્રમરથી વિશેષ છે જ પરંતુ એમનામાં મીલિતદૃષ્ટ અને ધૃતગૈભત્વ પણ વિશેષ છે, “હન્ત”પદ હર્ષવાચક છે, કારણ કે એમનું જ આ ભાગ્ય છે, બહિર્વ્યાપારરહિત ભક્તો ભજનમાં સર્વોત્તમ છે, બહિર્વ્યાપારમાં નેત્રદય અને વાગુ નિયમ્યા છે, જેનું આ દૃષ નિયત છે—જેમની વાણી અન્ય વદતી નથી અને જેમનું અશ્વધુ અન્યનું દરિન કરતું નથી તે સર્વોત્તમ છે એમ શેષ માનવું, આ આશય “મીલિતદશઃ” અને “ધૃતગૈભતાઃ” પદે કહે છે કે મીલિતા છે દમ્ જેમની અને ધૃત છે મૈભત્વ જેમણે, સામ્યત આ ભક્તો નાદપ્ર જ, તેથી દહિંએ અન્યચિત્તતા થઈ જશે એમ માનીને તેમણે નેત્રનિમીલન કરી દીધું.

આકૃત—અથવા ‘દર્શનીયતિલક’ શ્લોકમાં આ આકૃત છે, આ મુનિઓ અતિરસિક છે, લીલામાં પુરુષત્વે સ્વનો અનુપયોગ માનીને પક્ષી થઈને ત્રિવિધ સ્વકૂજને ભગવાનનું અને ભક્તોનું રસોદદીપન કરતા સ્વ-કૃતાર્થતા માનતા સતા તેઓ શબ્દને જ અધિક અભીષ્ટ માને ॥ તેથી શબ્દપ્રધાનકીર્તિરૂપ વનમાલાનું ધર્મનો જ અનુ ઉપયોગ વેકાત્મ છે, જેમ સમુપ્પિત વૃક્ષોના ગન્ધ દરથી વાય છે તેમ પુરુષ કર્મનો ગન્ધ દરથી વાય છે એ શ્રુતિએ કીર્તિનું ગન્ધસામ્યે નિરૂપણ કર્યું છે, વનમાલા કીર્તિરૂપ હોવાથી તનિરૂપકે સ્ત્રીત

[illegible]

વ્યાખ્યાન—દર્શનીયોના મધ્યમાં તિલકરૂપ—અતિસુંદર—હરિ છે અને પક્ષીઓ રૂપપ્રધાન તથા રૂપભેદવિત છે, રૂપપ્રધાનત્વમાં હેતુ જ રૂપભેદવિત છે—તૃતીયસ્કંધમાં “તતઃસાન્નિવેશ વરાઃ” “રૂપભેદવિદસ્તેભ્યઃ” શ્લોકમાં ‘રૂપભેદવિત’પદે પક્ષીઓનું કથન કર્યું છે—તેથી રૂપે ભજનસિદ્ધિ આ વિશેષણ કથી, અને ‘વનમાલા’ ઇત્યાદિ અગ્રિમ વિશેષણથી નાદે પણ ભજનસિદ્ધિ “હિન્દ્ય” ઇત્યાદિએ કહે છે, હિન્દ્ય જે વેણુનાદ છે તે સ્વદ્વિતકારી છે, સ્વકીયોના અપરાધને પણ ગણતો નથી, પ્રત્યુત સ્વકીય ભ્રમરના અનુરણનરૂપ વેણુનાદ થાય છે—અન વેણુરૂપ કર્મનું સ્વાતન્ત્ર્ય સૌકર્યાર્થ છે—એમ “વનમાલા” ઇત્યાદિએ કહે છે, અલિના આદરકથને એમનો—સારસાદિનો—આદર તો કેમુપસિદ્ધ જ છે એમ અન પ્રપટ્ટકાર્ય છે, વેણુનાદ સ્વકીયનો દ્વિતકારી છે, નાદપ્રધાનત્વથી ભ્રમરોનું નાદમગ્નિધિત છે, અને પક્ષીઓ નાનાવિધ કૃજને ઉપકરે છે તેથી તેઓ પણ નાદપ્રધાન છે, વનમાલાના અને દિવ્યગન્ધા તુલસીના મધુએ મત્ત એવા અસિકુલે ફરેલા અસધુ ગીતને પણ આદરતા જ ભગવાન કૃન્નિતવેણુ થાય છે, અન ‘વનમાલાની જે દિવ્યગન્ધા તુલસી તેના મધુએ—મંદરદે—મત’ એમ સમાસનો વિગ્રહ કરેલા, તેથી જે પ્રકારે જ ભ્રમરો ઝંકાર કરે છે તે જ પ્રકારે તત્કાદના અનુકર્તા જ પ્રભુ વેણુકૃજન અનુરણનવદ્ જ કરે છે, પક્ષીઓના મધ્યમાં અલિ દ્વીન અને નિકૃષ્ટ છે તેમાં પણ જે કૃષ્ણ-સમદ-નાનાવિધ ભવિષ્યોદ-તેમણે પણ જે પ્રકારે અસધુ થાય તે પ્રકારે ફરેલું જે ગીત તે ગીતને પણ આદરતા ભગવાન કૃન્નિતવેણુ થયા, તત્ત પણ અધિ મત્ત છે, તત્ત પણ જેણે અનુચિત છે તેણે કરીને આ અલિએ મત્ત છે—કારણ કે તુલસી કાંઈ પુષ્પાન્તરવદ્ આદહેતુ નથી, તત્ત પણ દિવ્યગન્ધા તુલસી, અને તત્ત પણ ભગવદ્વનમાલાગતા તુલસી, તે તો સ્વંથા જ ઉન્માદહેતુ નથી, તથાપિ તેના-દિવ્યગન્ધાતુલસીના-પણ મધુએ મત્ત-તે અસિકુલે ગીત અસધુ ગાયું તેનો પણ આદર કૃન્નિતવેણુ ભગવાને કર્યો, તેમનો-અલિનો-પણ આદર જે કરે ત્યારે સારાવરાદિમાં જે સરસ-રસિક-હીરનીરવિવેશી હંસ છે તેમનો આદર કેમ ન કરે હિન્દ્ય આદર પણ જે પ્રકારે ભ્રમરોનું અગ્રીય થાય તે પ્રકારે ભગવાન કરે છે, તથા વનમાલામાં સમાયત ભ્રમરને દૂર કરતા નથી પરંતુ જેમતે ભ્રમરો ઉપદ્રુત થાય નહિ તે જ પ્રકારે તેમનો આદર કરે છે, તેથી ભ્યારે જ આદર કરતા જ ભગવાન કૃન્નિતવેણુ થાય છે ત્યારે જ સરમાં વિગ્રહાન જલધાસી સારંસ-સરસ લક્ષ્મીના સમગ્ન-ધી-તત્તૈવ સર્વેત્તથી ભક્તાગમનસ્યકે હીરનીરવિવેશી-આગતોમાં પણ તત્તર્જીવને વિવેચીને ભગવાનને તત્તલ્લાવચાપક-તે હંસ એવા વિહંગ, વિહંગ ઉત્કૃષ્ટગતિપ્રકા છે, પુરુષની પણ અપેક્ષાએ તેઓ વિશેષે ભગવર્જનાધિકારી છે તેથી તેમને “ચાક્રગીતહતચેતસઃ” વિશેષણે વિશિષ્ટ કહે છે, જે પ્રકારે ચાક્ર થાય તેમ નિષ્કામાર્થ નિષ્કામત્વસાધક-અભિલાષપૂરક-નાદમગ્નિધાન ભજન અન હોવાથી નાદે જ અભિલાષપૂરક એ અન પુરુષની અપેક્ષાએ વિશેષ છે, કારણ કે પુરુષને તો પ્રત્યુત અધિક અભિલાષ થાય છે, અન ‘પુરુષ’પદ એપુરુષમાધારણુ વ્યવહાર, ભગવદ્વિતે જ કૃત-નશીકૃત-છે ચિત્ત જેમનું એવા તે સારસદંસવિહંગ, તે પણ ભજન ભક્તિમાર્ગાનુસારે, નહિ કે સ્થાનચિત્તના અન્યભિરૂપે વા યાનરૂપે-આત્મામાં જ સ્થાવરે યાત યાનરૂપે, આગમીને હરિના ઉપ-સમીપે-આસે છે એમ ‘આસતે’ પદ શૈવ માનવું, એ જ ‘ઉપ આસતે’ પદનો અર્થ કહે છે કે ‘સૈવમાન યથા’, કારણ કે તેઓ ભગવદ્વક્ત મુનિઓ છે, તેમના ભજનમાં ભ્રમરથી પણ વિશેષ “ચત્તચિત્તાઃ” પદે કહે છે, યત-નિયત-છેચિત્ત જેમનું, ચિત્તતૈયત્તે ભગવર્જજન મુખ્ય છે, નહિ કે વિશ્વમચિત્તાએ, “હિન્દ્ય” પદનો અન્ય “શીલિતદશઃ” પદે કરેલા, યતચિત્તાત્ત તો અન ભ્રમરથી વિશેષ જ પરંતુ એમનામાં શીલિતદશ્વ અને પુત્રગોનત્ત પણ વિશેષ છે, “દન્ત”પદ હર્ષચાપક છે, કારણ કે એમનું જ આ ભાગ છે, અલિવ્યાપારરહિત ભક્તો ભજનમાં સર્વોત્તમ છે, અલિવ્યાપારમાં નેવદ્ય અને વાત્ત નિપત્ત છે, જેનું આ દ્ય નિયત છે—જેમની વાણી અન્ય વદતી નથી અને જેમનું ચક્ષુ અન્યનું દર્શન કરતું નથી તે સર્વોત્તમ છે એમ શૈવ માનવું, આ આયત્ત “શીલિતદશઃ” અને “પુત્રગોનાઃ” પદે રમ્ભે છે શીલિતા છે દ્ય જેમની અને પુત્ર છે ગોનત્ત જેમણે, સાગ્રત્ત આ ભક્તો નાદપર છે, તેથી દષ્ટિએ અનચિત્તા ધર્ષ જશે એમ માનીને તેમણે નેત્રનિમીલન કરી દીધું.

આમલ-અથવા ‘દર્શનીયવિલકઃ’ શ્લોકમાં આ આદૃત છે, આ મુનિઓ અતિરસિક છે, લીલામાં પુરુષાન્વે રવરો અનુપયોગ માનીને પક્ષી થઈને વિવિધ સ્વરૂપને ભગવાનનું અને ભક્તોનું રસોદ્દીપન કરતા સ્વ-દેશાર્થના માનવ સત્તા તેઓ સંબંધે જ અધિક અગ્રીય માને છે તેથી સંબંધપ્રધાનકીર્તિરૂપા વનમાલાના પર્મનો જ અન ઉપયોગ વચન્ય છે, જેમ સમુપ્પિત રક્ષનો મન દરથી થાય છે તેમ પુરુષ દર્મનો મન્ય દર્શકો વાપ છે એ મુનિએ કીર્તિનું મન્યભાવે નિરૂપણ કર્યું છે, વનમાલા કીર્તિરૂપા હોવાથી તમિરૂપક એવિત

આચાર્યશ્રી છે, અને તત્ત્વાચાર્યશ્રી-કીર્તિનિધિ મહાધરસના આચાર્યશ્રી-વિના તે ગીત સમજાવતો નથી, તેથી સુશ્રુતીતત્ત્વનિરૂપ-સુશ્રુતીતલભિગનિકપક-ભાવના દર્શિતજન્મસુતરશ્રી-અરજી ભગવદ્ગિયનને વક્ષ્યમાણકુપ-
 'એ' જન્મ તે જન્મવતી એ તુલસી તે તુલસીનું મધુ-મકરન્દ-અલસૌક્યકલ્પકલિતસાત્મક છતરવિરમારક છે, તેથી તારા મધુથી અતિમત્ત-સ્વદેહાધિતુચ્ચન્દને અને ઉષિરમધુપાનુચ્ચન્દને પણ રહિત-તેજો તમિઝ ન અમધુ ગાન કરે છે, વસ્તુતઃ તો ધણું આ જ શ્વેતશર્મા સમાધિના અલિંગે કરાય છે અને તેથી જ
 જે જ ગીત પ્રશ્નને અગીયત-અલિંગ: છપ્પ-છે, 'અન્નમાં જાનમ્ય પશુ વિશ્વેષ કષ્ણે છે, અપરન્ત્ય 'ચાર' ધર્માદિ પદ ત્વગીને તત્ત્વ ભવાનાયકમત્તમપ્રકાર, 'ગિર્વ'પદની ઉકિતએ ભગવદનાભાવારુદ્ધસીંગ-ધનું' તે
 દિવિભવત્વ-દિધિત્વ-આધિત હોવાથી અગ્રે સ્વામિનીઓમાં મન્દોદીત વક્ષ્યમાણ હોવાથી અને 'દિવિ'ધાતુ
 ક્રીડાપ્રકાર હોવાથી શ્રીરાવાગીનીઓએ સદ્ ક્રીડાએ જનિત આ જન્મ છે એમ સમજાવવાદારથી અવગમાય છે, આથી એમ રિવિભવ અર્થ-પદાર્થ-છતરવેલ્લસજનવિવિધ નથી તેમ અન્તારક્રેતવલીલાપ્રપન્નચરણભક્તકામ્ય આ જન્મ છે
 એમ જનિત થાય છે, તેથી જ તે જન્મે પ્રશ્નનો પણ ભાવાદ્યોષ થયો એમ જણાવવાને જૂનન કમ્યુ, પ્રત્યેકેવલત્ત
 અન્ય પશુ વિરૂપ કષ્ણે છે, ક્રિડ્ય વનમાવારુદ્ધપ્રપન્ન ન કપતાં તુલસીનું જ મધુ એમ એ કમ્યુ'તેથી
 'દર્શિતજન્મસુતરશ્રી' વક્ષ્યથી અને 'નાદુ' પ્રિયસેંથી ઉપક્રમીને 'તુલસીકાલિકુલેમંદાન્ધેર-વીપમાન:' વાક્યથી
 તે જન્મધર્માદિરવંકખે પ્રશ્ન જ જણે છે, તે વિશેષ અન્યગમ્ય નથી-તુલસીનું જ મધુ કમ્યુ'તેથી તે
 મુનિમિત્ત વિશેષ અન્યગમ્ય નથી-એમ પ્રકારથી જન્મનું ચારકત્વ કમ્યુ, તલોક્તા અલિ પણ સાધારણ નથી
 કિન્તુ છતરથી વિભતીય આસુતમ છે એ જણાવવાને જ 'કુદ'પદ કમ્યુ, તેથી જ 'અલિ'પદ કમ્યુ, 'અર્ધ'શબ્દ
 પૂણીતાવની છે અને તેથી અર્ધવાન 'અલિ' પૂણીતાવાન છે એમ અર્થ કમ્યુ, પદા નથી રસ લીત-અર્ધ-ભાં વા જેણે
 તે 'અલિ' એમ 'અલિ'પદનું નિર્વચન છે, વસ્તુપિ અર્થ 'અર્ધ' એમ કીર્ષી પદ સમજવે છે તથાપિ 'દશાદ્રોહ હ વૈ
 નામ એપ: તે વા એતે દશાદ્રોહ સત્તે દશાદ્રોહા પ્રધાન્યક્ષેતે પરાશેણ પરાશ્રમિયા ધવ હિ દેવા: એ યુતિ-પાયે અને
 'પરાશ્રમ્ય મમ પ્રિય' એ ભગવદ્વાનાધથી સ્વમિયાધેનું યોગ્ય પ્રશ્નને પ્રિય છે એમ જણાય છે, અને પ્રશ્નમાં સ્વાન્તર્યકૃદસ-
 પોષકતા આ અલિમાં યોગ્યા છે તેથી પરાશે 'અર્ધી' રથાતે હરવાન્ત 'અલિ'પદ પ્રશ્નએ પ્રકટ કમ્યુ, એમ સને આ જ
 'અર્ધી' છે અને અન્ય તો ભગર છે, આ અલિમાં પણ અર્ધમિદ્ અન્ય નામપ્રયોગ તારવ્યવિશેષે જ છે એમ જણવું,
 તારવ અને અલ્પત્વ નહિ કથીને હલુત્વાભાવ જ 'અર્ધકુ'હે એ કયો તેથી તત્ત્વસભારવકન કરવાને પ્રશ્ન વિના અન્ય
 શકત નથી એમ જણાય છે, અને તેને ગીતના મહત્ત્વમાં પણ ધ્રુવતા નથી જ એમ પણ જણાવવાને 'અર્ધકુ'પદ કમ્યુ,
 'એમ સને તારાર કેમ ન કાય 'વર્ધ'પદથી તત્ત્વસભાનપરવસ હરિ વિરમણ તુષ્ટી જ સ્થિતિ કરે છે-કાશિવિ
 તત્ત્વસભારે જ કૃતિતત્ત્વે કય છે-એમ ગાપિત થાય છે, અગ્રે ગીતોક્તિએ પૂર્વે તત્ત્વોદાહરણકાવે સ્વમિયાના
 'ભાગ્યોદાહરણ' વેણુજનન જ કમ્યુ, તેથી ભારે હરિ પૂર્ણરસ થયા ત્યારે ગાન કમ્યુ' એમ ગાપિત થાય છે,
 જનિત-સ્વરતનિકપશ્ચમાં 'તિલક'તોકિતએ તિલક જેમ લાગ્યરુદ્ધાન્ ભાસમાં સ્થિતિ કરે છે તેમ આ પણ સ્વરુપ
 પદમભાગ્યવતી શ્રીસ્વામિનીમાં જ સ્થિતિ કરે છે એમ જનિત થાય છે, 'દર્શનીયતિલક'વર્માં કર્મધારય સમાસ
 જણવો, કારણ કે શ્રીસ્વામિનીના હૃદયમાં તો પ્રિયતમિતકમાં 'દર્શનીય'ત્વની જ સ્થિતિ જ થતી નથી, અત્ર વસ્તુપિ
 એમ અને નાદ સમયે સુખ્ય છે તથાપિ નાદના વિશેષ નિકપાય છે, અન્યથા શ્રીસિતદ્શ્ય કષ્ણે નહિ, તત્ત્વ હેતુ
 'સારિ' પસાદિએ કષ્ણે છે, સરમાં વિવમાન જ તે સારસદ્સલિલકૃતિએ વેણુગીતનું મવણ કમ્યુ' અને તે વેણુગીત
 માત્રને મનોદરજેનુવભાવ હોવાથી નાદકીન જ તેજો નિરુદ્ધમાં સમાવત થયા, આદિમાં જ નાદમાં હેતુશ્રુત
 સ્વરુપસાન્દર્ભના નિકપશ્ચમાં નાદસમાં જ સ્વરુપસને પશુ અલ્પત્વે જ એમ ગાપિત થાય છે, મત અલિના ગીતતરુણત્ત્વ
 વેણુગીતે સારસદ્સલિલકૃતિ જે સતચિત્તવ અને સર્વેન્દ્રિયસિતિરેશ આ પણ અતિવિન છે, આ સારસાદિની આ
 ગીતરસપાનકદશ, તેથી એવંકપતા જ ઉપપન્ના પશુ છે, કારણ કે એત્તજન-મત્તે નાદ એતદુત્તરકાલીન 'છે,
 અલિજનની પશુ તુલસીજન્મધર્મધુવાનદશા પશિતુદ્યા જ છે, પરન્તુ પયાત્ તરત્ત્વભાવપદાદ ઉત્તરકાલ-મત્તવ-છે
 એમ જણાય છે, અગ્રે પણ પદ્મીઓના યુનિતથી અન્ત: જ નિરન્તર જ એતત્ત્વસમૃદ્ધતા જ છે. તેથી
 તેમની મત્તતા ન કથી, અન્ત્યા પ્રશ્નસરવભાવથી અલિમા રસમત્તતા અનુપ્રતિષ્ઠા છે તેથી તે વ્યન્ત: ન કથી,
 સારે તો અગ્રે પદ્મીઓની પણ દશા અલિકુવત્ત થયે, કરુણ: તો ઉત્તરુપસસમર્પણકૃતિસાધુગીતને અગીયતે
 અંતિયિત્તેપત્તે જ અનુવર્તતાં પ્રશ્ન વેણુજનન અને ગાન કરે છે તેથી તત્ત્વજ્ઞ-પદ્મીઓનું પણ રસમત્ત

આવશ્યકત્વથી ઉચિતતર છે એમ અમે યુક્ત દેખીએ છીએ, તથાપિ આદિમાં સ્વરૂપસાંદર્ભ જ કથ્યું તેથી સ્વને-
ગોપિદાને-સ્વરૂપતદ્વિદ્યાસાતિભરે પક્ષીઓની તત્પ્રતિબિંબરૂપમાં તત્પ્રતિબિંબરૂપમાં કંઈક એવું થયે તેથી 'હનુ' પદ કથ્યું.
આ પ્રકારે એમનું ભાગ્ય સાત્ત્વિકત્વથી-શુદ્ધસાત્ત્વિકત્વથી-શ્રીસ્વામિનીએ નિરૂપ્યું, અને તેથી પૂર્વોક્તા વંચી
તમેમિશ્રસાત્ત્વિકી અને અમિશ્ર રમેમિશ્રસાત્ત્વિકી છે એમ વિભાગ પણ જણાવે. (૧૦-૧૧).

આભાસ—એ સર્વહિતાકારી છે તેના પણ પૂર્વવદ્ વેણુનાદબ્જનિતભાવ “સહબલઃ” યુગલે કયે છે.

સહબલઃ સ્વગવતંસવિલાસઃ સાનુપુ ક્ષિતિશ્ચૈતો વ્રનદેવ્યઃ ।

હર્ષયન્ યદિ વેણુરવેણ જ્ઞાતહર્ષ ઉપરમ્મતિ વિશ્વમ્ ॥૧૨॥

મહદતિક્રમણશક્તિચેતા મન્દમન્દમનુગર્જતિ મેઘઃ ।

સુહૃદમમ્યર્ષત્ સુમનોમિચ્છાણયા ચ વિદધત્ પ્રતપન્મ્ ॥૧૩॥

સમ્પાર્થ—હે વ્રજદેવીઓ ! ક્ષિતિભૂદના સાનુમાં સહબલ સ્વગવતંસવિલાસ
જાતહર્ષ હર્ષાવતા જ્યારે વેણુરવે વિશ્વને ઉપરમ્મતે છે ત્યારે મહદતિક્રમણશક્તિચેતા
મેઘે મન્દમન્દ અનુગર્જને છાયાએ છાન કરતાં(તે મેઘે)સુહૃદને સુમને અભિવર્ષ્યા. ૧૨-૧૩.

જ્ઞાતવાન—હે વ્રજદેવિ ! વ્રજદેવતાક્રૂપા ગોપીજન ! વિશ્વાસ થશે એમ આ પદે નિરૂપ્યું, ‘દિવુ’ધાતુ ક્રીડાર્થ
દોવાથી લીલાસ્થાવસ્થાક દેવી’પદે અનુભવવાંદાથી ઉપરમ્મત્યુક્યનમાં વિશ્વાસ નિરૂપ્યો, જ્યારે ‘વેણુરવે વિશ્વને
ઉપરમ્મતે-પૂરે’છે ત્યારે મહદતિક્રમે શક્તિચેતા મેઘે સુહૃદ ભગવાનને અભિવર્ષ્યા અને સ્વદેહજાલાએ આતપત્ર ધર્યું
વા આતપત્ર ધરતાં મેઘે અભિવર્ષણ કર્યું, આ નાદ મહાભયયુક્ત-તાર-છે, ‘ઉપરમ્મત્યુ’પદનો અર્થ
કયે છે કે વિશ્વગત સર્વ જ ધર્મને દૂર કરીને નાદ સ્વયં જ પૂર્ણ થયો, અત્ર ‘વિશ્વ’શબ્દ નાદશ્રોતૃસર્વપર છે,
તત્સમયે તે નાદશ્રોતા સર્વને વિષયાન્તરસ્થિતિ થઈ નહિ પરંતુ નાદ જ અન્તર્ગદ્ધિઃ પૂર્ણ થઈ ગયો, ત્યારે નીલાત્વથી
ભગવદ્ભાસરૂપ ધૂમાદિસમૂહાભા મેઘે વિશ્વ ભગવાને જ કૃતાર્થભૂત છે તેથી સ્વયં ઉપચરિતાર્થ સતે પણ
સ્વજન્મસાદૃશ્યાર્થ ભગવાનનું જ અભિવર્ષણ કર્યું અત્ર ‘ધૂમાદિ’પદે વર્ણસામ્યે પણ ભગવદ્ભાસત્વમાં હેતુ કથ્યો,
મેઘનું પ્રયોજન વૃષ્ટ્યાદિએ તાપનિવારણ છે, અને તાપ તો ભગવાને જ નાદદ્વારા સ્વાનન્દપૂરણે નિવાર્યો જ છે,
અને તેથી આભાસત્વે નિરૂપ્ત પણ સિદ્ધપ્રયોજન પણ મેઘે ‘હુ’અત્ર સ્વજન્મસાદૃશ્યાર્થ રિપત-ધુ’ એમ માનીને
વૃષ્ટિ કરી, પરંતુ ભગવાનને તો તે અભિવર્ષણે કંઈ પણ પ્રયોજન નથી, તત્ર યાદશ વેણુનાદે આ થાય છે
તાદશવેણુનાદકાંત ભગવાનને વિશેષણયુગ્મપદે વર્ણ છે, અન્યથા ઉપરમ્મત્યુ અર્થવાદરૂપે થઈ જાય-ભગવાન
બામ દોવાથી તદ્દત-બાલભગવત્કૃત-ઉપરમ્મત્યુ વાચ્ય અર્થમાં વિરોધ પ્રાપ્ત થાય તેથી ઉપરમ્મત્યુ ચિત્તાક્ષેપરૂપ
કોઈક શુભવિશેષ લક્ષ્ય અને તેથી શુભવાદરૂપ અર્થવાદ થઈ જાય-કારણ કે ‘વિરોધે શુભવાદઃ સ્યાદ્’ એમ મીમાંસાના
સિદ્ધાન્ત છે-તત્ર ક્રિયાશક્તિ સમ્પૂર્ણ છે એમ કથવાને “સહબલઃ”-બલભેદે સહિત-પદ કથ્યું, પ્રભુ બલભેદે સહિત છે,
તેથી મુદ્ધિકરણક્રિયાપેક્ષાએ પણ આ ક્રિયા મહતી છે એમ જણાવવાને “સહબલઃ”પદ ધર્યું, “અદીન” શ્લોકમાં
‘અદીન’ત્વ સર્ગ છે અને ‘લીલા’ વિસર્ગ છે એમ સર્ગાન્તર વિસર્ગત્વેલીલાનું નિરૂપણ કર્યું છે તેથી સર્ગથી-લીલા
મહતી છે, સમૂપ-પુષ્પયુગ્મરૂપ-ને આ અવતંસ-કર્ણાભરણ-તત્ર છે વિશ્વાસ ને પ્રજ્ઞાનો એમ “સ્વગવતંસવિલાસઃ”
પદે ‘લીલા’ નિરૂપી, મહત્તરને ચાતુરીતિએ પણ ભુતપાદે છે કે માલા કીર્તિમયી છે, અવતંસ ને કર્ણાભરણ-તત્ર
કર્ણ-શ્રોત્ર-દશ દિ છે, દશ દિશામાં જેણે-ઉપરમ્મત્યુક્રિયાએ-કીર્તિ પૂરિતા થાય તે લીલા સર્વોત્તમા દોવ જ,
આભરણમાં જે વિલાસ તેનું સ્વસ્થાનમાં સ્થાપન-અને તેથી કીર્તિરૂપદિગ્ધાભરણમાં વિલાસપ્રપન્ને કીર્તિરૂપ આભરણનું
દિગ્ધમાં સ્થાપન-કથ્યું, અત્ર આ વિશેષણયુક્યને સમબિન્ધાદારથી ઉપરમ્મત્યુ આભરણસ્થાપન કરે છે એમ અર્થ
પ્રાપ્ત થાય છે એ આશયે ઉપરમ્મત્યુક્રિયાવાચક ‘યા’પદ ધર્યું, વા ભગવત્કીર્તિપ્રતિપાદક ભાગવતાદિશાસ્ત્ર
સર્વ વેદમાં આભરણરૂપ છે તત્ર વિલાસયુક્તા, જા તે ભાગવત છે પ્રતિપાદક જેનું, તત્ર ભગવાનના વિલાસકથને
તત્તિત ઉપરમ્મત્યુના પણ વિલાસ કથ્યો જ છે, હર્ણશબ્દવ્યવસ્થિત નહિ એવું છે, નહિનું આભરણ શબ્દ છે,
કારણ કે શબ્દ તદ્દયુગ્મ-ત્તોયુગ્મ-છે, અને તેથી “અવતંસ”પદે ભાગવતાદિશાસ્ત્ર વાચ્ય છે, આ પદ્યમાં
‘સમ્પ્રતિપાદક અવતંસ’ એમ વિમદ્ કરવો, તત્ર ભાગવતાદિ શાસ્ત્રમાં વિલાસયુક્તા અને તત્પ્રતિપાદકાન્તે છે
પ્રતિપાદક જેનું એવી-ક્રિયા સર્વોત્તમા જ દોવ છે, એ પ્રકારે ક્રિયાનું સ્વરૂપતઃ અને શુભતઃ પણ

મહાત્મ્ય નિરૂપ્યું, અત્ર રૂપ 'બલ' છે કાર્તિકપૂરણ 'ગુણ' છે અને 'મહત્ત' 'માહાત્મ્ય' છે, તે સદાસિદ્ધી
પ્રાપ્તિ માહાત્મ્ય "બલતદર્શન" પદે કહે છે, "ગુણધર્મસ્તથેષા સ્વાત્ કિન્ચિદ્દમ્ ઓ સઃ" વાક્યથી પ્રત્યક્ સુખધર્મ
છે તેથી અત્ર "દર્પણ" પદે દર્શકને ધર્મિ સુખનો પણ ઉત્કર્ષ કર્યો અને તેથી મહત્ત કહ્યું, સ્વયં જ્યંતદર્શ છે
અને અન્યને દર્શ કરાવે છે, એ પ્રકારે વેણુનાદનો કારણભૂત કિયેતદર્શ કથીને "ક્ષિતિભૂતઃ સાનુ" પદે દેશતઃ પણ
ઉત્કર્ષ કહે છે, સર્વાધારણ્યતા ક્ષિતિને-પ્રવિરતિને-જે બરે તે ક્ષિતિભૂતના પર્વતના-પણ ઉચ્ચથાન સાંનુમાં-
ધિખરમાં-તે નાદ થાય છે તેથી તે વિશ્વને કેમ ન પૂરે? જેમ નૂતન ગૃહમાં પ્રતિબિંબ થાય છે તેમ સંવત્
અભિગમ્યાર અનુરણન ઉપરગમે-નાદે પૂરે-છે, તેથી વેણુનાદની દિશા મેધથી પણ અધિક્રા અત્ર નિરૂપી,
ત્યારે જ મહાત્મના-વાસુદેવના-ઉપરિ જતાં ભગવાનના અતિક્રમણે સંકૃતચિત્ત યદને ઉપરિ જ રિયંતિ
કરીને અથે ગમનાર્થ ઉચત તે મેધે નીલમેધવામ વિશ્વજીવન ભગવાનને સ્વમિત્ર બનીને તે સુહૃદ્ સુમિત્ર-
પ્રેમરૂપ સ્વમિત્ર-એ-અભિવર્ણ્ય કહ્યું, અર્થાત્ પુણે પૂજન કર્યું, કેવલા પૂજન જ કરી એમ નહિ પરંતુ રાત્રિ
પણ દાન કર્યું, સુરભીકૃતગોવિન્દાગિષેકવદ્ આ મેધે પણ સ્વાધિપતિને જ પ્રણમું વરણ્ય કર્યું તેથી રાત્રિ
પણ દાન મેધે પ્રણમે કરી દીધું એમ 'આતપનં દધત' પદે કહે છે, મેધે પ્રણમે છત્ર ધરીને કેવલ રાત્રિનું જ
દાન કર્યું એમ પણ નહિ પરંતુ તેણે આત્મનિવેદન પણ કર્યું એમ 'ભાગવા' પદે કહે છે, સર્વ અધારિયત સર્વ
ઉપરિસ્થિત મેધે ભાગ ન થાય તેથી ભાગાને નિર્દેશ પૂચકે કર્યો (૧૨-૧૩).

આભાસ—વાયાત્ર્યમતાનાભાવથી તામસત્વ પણ ભક્તિમાર્ગમાં તો શુદ્ધ છે તેથી તે પ્રકારે ઉત્તમ ત્રિવિધને
દધવાને-તેમનામાં પણ વેણુને કે કાષ્ઠ ક્યું એમ કથાને-વેણુનાદને અને ભગવાનને "ત્રિવિધગોપચરણેષુ" યુગ્મનપે
વર્ણ છે, કારણ કે વેણુનાદે આત્માનાં 'સન્દેહ' મુતિમાં 'મોદ' અને અરણ્યપાત્રીમાં 'સર્વપરિત્યાગ' કર્યો, તંત્ર
વિશ્વગુરુ જે પ્રકારે તેમને પણ સન્દેહ થયો એ કથાને "ત્રિવિધ" છત્રાદિ યુગ્મે ભગવાનનો વેણુનાદ વર્ણ છે.

વિવિધગોપચરણેષુ વિદગ્ધો વેણુવાણ ઉચ્ચા વિભક્ષિણઃ ।

તથ સુતઃ સતિ ચદાધરવિષ્ણુ દત્તવેણુરનયત્ સ્વરજાતીઃ ॥૨૪॥

સત્યનશ્વરસુપધાર્ય સુરેશઃ શ્રકશર્ષપરમેષ્ઠિપુરોગા ।

કલ્પ આનતકધરવિષ્ણુઃ કદમલં ચમુરવિભક્ષિતસ્થાઃ ॥૨૫॥

અપ્રાર્થ—હો સતિ ! વિવિધગોપચરણમાં વિદગ્ધ આપનો સુત અધરવિષ્ણુમાં
દત્તવેણુ વેણુવાદમાં અનેકથા નિભશિક્ષા સ્વરજાતિનું નયન ત્યારે કરે છે ત્યારે
શકશર્ષપરમેષ્ઠિપુરોગ સુરેશ તેને સ્થવનશઃ ઉપધારીને તે કવિએ આનતક-અધરવિષ્ણુ
થઈને અનિશ્ચિતતત્ત્વ રહીને સૂચિછત થઈ જાય છે. ૧૪-૧૫.

આલેખન—લોકમાં ભવમાન અનૈકિક પ્રકાર સન્દેહને ઉત્પાદે છે, "તેણે કાષ્ઠ પણ રૂપ ધર્મમાં નથી જે વેદમાં
શ્રુત ન હોય અને પ્રજા સર્વવિધાસનાના અભિષેકે એવા પ્રજાને સન્દેહ કેમ થાય?" એમ આકર્ષીને "વેણુવાણ
શ્રુત ન હોય અને પ્રજા સર્વવિધાસનાના અભિષેકે એવા પ્રજાને સન્દેહ કેમ થાય?" એમ આકર્ષીને "વેણુવાણ
કેવલા નિભશિક્ષા" પદે કહે ॥ કે વેણુ ક્ષિરનો ભેદ છે તેના પણ પ્રકાર જાણમાં નિરુપિત છે તે પ્રકાર અજ્ઞા જાણે છે
પરંતુ આ તે પ્રકાર 'ઉચ્ચા' અનેકથા અને 'નિભશિક્ષા' છે, નિભે જ છે શિક્ષા-શિક્ષણ-અભિનિષ્ઠાપ્રકાર-
પરંતુ આ તે પ્રકાર 'ઉચ્ચા' અનેકથા અને 'નિભશિક્ષા' છે, નિભે જ છે શિક્ષા-શિક્ષણ-અભિનિષ્ઠાપ્રકાર-
જેમાં એવી 'નિભશિક્ષા' 'સ્વરજાતિ'ને પ્રણમું થાય છે, આથી-પ્રજાના આત્માનુચિત્ત-નાદબલ નિત્ય છે એમ
નિરૂપ્યું, કારણ કે નિત્ય નાદબલ તો અજ્ઞાથી પણ પૂર્વે સિદ્ધ છે, તેથી અજ્ઞાનું સત્ત્વ આત્માનુચિત છે, તંત્ર
'અજ્ઞાસત્તાદિક્ષા કિંચિત્ત સત્ત્વ છે ત્યારે તેના-તે સત્ત્વના-લોકિકત્વે તે નાદ અલૌકિક કરે પ્રકારે કરે?'
એમ આકર્ષીને તે નાદના અલૌકિકતાય 'વિવિધગોપચરણેષુ' છત્રાદિ કહે છે કે ત્રિવિધ ગોપચરણમાં-
ગોપના સન્ધારવિરોધમાં-પ્રણુ 'વિદગ્ધ' છે, ગોપસન્ધાર કાષ્ઠ વેદાંત નથી કિન્તુ લૌકિક છે, પ્રજાપદાનરચિત
ગોપના સન્ધારવિરોધમાં-પ્રણુ 'વિદગ્ધ' છે, ગોપસન્ધાર કાષ્ઠ વેદાંત નથી કિન્તુ લૌકિક છે, પ્રજાપદાનરચિત
પણ કેવલા સન્ધાર છે, તે-દ્વિતીયવક્ષ્યાપરચિત સન્ધાર-અન્યલોકમાં અને વેદમાં પણ પ્રસિદ્ધ નથી, આ પ્રજા તો
એવદ્વક્ષ્યાપરમાત્ર છે તેથી અત્ર તે સન્ધારના લોકપ્રસિદ્ધ-અજ્ઞાનથી અને વૈદિકતાભાવથી પણ અજ્ઞાનું આત્માનુચિત છે,
અને ભગવાન તો સર્વ જ વિદગ્ધ છે તેથી અજ્ઞા જે પ્રકારને બજાવે નથી તે જ પ્રકાર
અને ભગવાને કર્યો, નાદનું જ્ઞાનત્વ તો અન્યજ્ઞાનને અપેક્ષીને એમ અજ્ઞે શ્રીકૃષ્ણમાં કહ્યું જ છે,
'અજ્ઞાની' શ્રુતિમાં આનિર્ણીત ભગવાને અજ્ઞાને પણ અજ્ઞાત પ્રકાર કેમ કર્યો? એમ

આશક્તીને તત્ત્વ "તત્ત્વ" સુતઃ પદ કથે છે, આ વક્ત્રી સ્ત્રીમણ્ડલમાં સમાગતા શ્રીયશોભની પ્રતિ-
વદે છે, અને તેથી જ અત્ર કામાદિવાર્તા નથી કિન્તુ માત્રાદિનિષેધાવિષય અનિષિદ ઉત્કર્ષ જ નિરુપ્યો
છે હે યશોદે! જેમ આપના પુત્ર પણ સતે આપના મનથી પણ આકલ્પવાને અશક્ય ચરિત્ર કરે છે.
તેમ ધક્કાના અક્ષાણ્ડમાં આવિર્જીત સતે પણ તેના મનથી પણ આકલ્પવાને અશક્ય એવું આ ચરિત્ર આપના
સુત કરે છે, "સતિ" સમ્બોધન વિશ્વાસાર્થ છે, અજ્ઞાનમાં હેતુ "અધરભિએ દત્તવેણુઃ" પદે કથે છે, અધર-
લોભાત્મક છે એમ પૂર્વે કથ્યું છે, તેથી તે-અધર-લોકમાં પ્રસિદ્ધ નથી, કારણ કે તેનું-અધરના રસનું-દાન
લગવાને કોઇને પણ કહ્યું નથી, તત્ત્વ પણ અધર ભિન્નરૂપ-સ્વયંવત્ પ્રકાશક-છે, પ્રકાશસ્વરૂપને પ્રકાશ ન બનેલો એ
શુક્ત છે, અને તત્ત્વ-અધરભિન્નમાં-તત્ત્વ પણ અધરનું જ જ્ઞાન અશક્ય તો તત્ત્વ અધરમાં રચાપિત
વેણુનું જ્ઞાન તો સુતરાં અશક્ય અને તેથી તે વેણુના અપ્રમેયત્વખ્યાપનાર્થ-ઉત્તમત્વખ્યાપનાર્થ-તે વેણુને રચાયે
અને પદ્મદિસ્વરજાતિમેદનું નયન કહ્યું, નૂતનરે ઉત્પાદન કહ્યું, યલ્પિ મૂલમાં 'સ્વરજાતિ' પ્રાપ્તત્વ જ
કથ્યું છે અને "નિજશિક્ષા" વિશેષણે અપૂર્વત્વ પ્રાપ્ત થાય છે નૂતનોત્પતિ તો પ્રાપ્ત નથી તથાપિ
અન્ય જ્ઞાનને અપેક્ષિતે આ કથ્યું એમ બજીવું, અને તેથી 'નાદલ્લહ નિત્ય છે' એ પૂર્વગ્રન્થનો પણ અવિરોધ જ
રહ્યો, જ્યારે નૂતનરે સ્વરજાતિને પ્રભુએ ઉત્પાદી સારે તત્પરિચાનાર્થ ત્રિયુગપ્રધાન પણ દેવે કાલત્વમાં પણ
સમાગમન કહ્યું, તે પણ કાલ આધિદેવિક છે એમ ખ્યાપવાને "સવન" પદ કહ્યું છે, આ સમય સુગલ છે તેથી
મધ્યાહ્નાભિપ્રાયે 'સવન' પદ છે, તે વેણુનાદનું 'સવનસઃ' ઉપધારણ કહ્યું, શકે સારિત્વક શર્વ તામસ છે અને
પરમેષી રાજસ છે, એ સારિત્વકતામસરાજસ શક્યર્થપરમેષી દેવ છે પુરોગમ જે દેવોના, સર્વ જ દેવ
ત્રિયુગાત્મક છે અને તેઓ નાદમાં ત્રિયુગ પણ છે એમ "કવયઃ" પદે સૂચિત કહ્યું, શક-ઇન્દ્ર-તો ત્રૈલોક્યાધિપતિ સર્વથા
નાદપર છે શર્વ તો નાદશાસ્ત્રી છે અને પરમેષી તો તે ઉભયના પણ શુરુ છે-અને તેથી અત્ર 'પરમેષી' પદ
કથ્યું છે-તે સુરેશોની અન્યથિતાના અભાવાર્થ અત્ર 'આનતકન્ધરચિતાઃ' પદ કથ્યું છે, આ-સમન્તાદ્-નતા છે
કન્ધરા-આ કથન બાલ્યાભિનયાર્થ કથ્યું-અને ગ્રાહક ચિત્ત જેમનું એવા શક્યર્થપરમેષિપુરોગમ દેવો છે, અત્ર
નમન સર્વતઃ છે એમ 'આ' ઉપસર્ગનો આશય છે, તે સુરેશો પણ 'અનિશ્ચિતતત્ત્વ' થઈ ગયા, બોદાસીન્યે ક્રિયત કાલ
વિચારીને અજ્ઞાને તુષ્ટીગીચ્છત જ થયા એમ પણ ન માનવું, કારણ કે કદમધને પ્રાપ્ત થઈ ગયા અને ચિન્તાએ
મૂર્છિત થઈ ગયા તો વેણુનાદે મોહિત થઈ ગયા, અને તેથી-મોહરૂપકાર્ય કર્તૃત્વથી-જ 'આ નાદાભાસ-ગ્રામ્યનાદ-છે
તેથી અત્ર મહાન્તરી પ્રવૃત્તિ નથી' એ પક્ષનો પણ નિરાસ કર્યો, કારણ કે નાદ મોહરૂપ કાર્ય કરે જ છે, આભાસત્વપક્ષ
પણ નિરાકૃત થઈ ગયો કારણ કે અલૌકિકરસોત્પાદક છે, તેથી દેવોને અજ્ઞાન છે પરન્તુ નાદમાં કાંઈ
ન્યૂનતા નથી, આ-પ્રકારે 'અલૌકિક' ઇત્યાદિએ તે દેવોના અજ્ઞાનમાં હેતુ કથ્યો, નાદ અલૌકિકરસોત્પાદક હોવાથી
દેવોને તેનું અજ્ઞાન છે, નહિ કે નાદમાં કોઈ પણ પ્રકારની ન્યૂનતા છે. (૧૪-૧૫).

જામાસ-અન્યની વાર્તા રહેવા દો, અધરસાક્ષિત આપણું જ અન્યથાત્વ વેણુનાદ સમ્પાદે છે એમ
પૂર્વવત્ "નિજપદાબ્જદલે" મુગલે કથે છે.

ત્રિજનપદાબ્જદલેર્વજનવચ્ચનોરજાકૃતિવિચિત્રલલામૈઃ ।

ત્રમમુયઃ શમયન્ સુરભોદં વર્ષમધુર્યગતિરોરિતવેણુઃ ॥૧૬॥

ત્રજતિ તેજ વયં સવિલાસવીક્ષણાપિતમનોભવવેંગાઃ ।

કુજગતિ ગમિતા જ વિદામઃ કદમલેજ કવરં યસનં વા ॥૧૭॥

જનપદા-ત્રમમુચિની પુરપીકાને દેવજનનીરજાકૃતિવિચિત્રલલામ ત્રિજનપદાબ્જદલે
શમાવતા વર્ષમધુર્યગતિ ઈરિતવેણુ ગમન કરે છે, તેણે સવિલાસવીક્ષણાપિત-
મનોભવવેંગા આપણે વૃક્ષગતિને પ્રાપ્ત થઈ જઈએ છીએ અને મુરછાએ કનરનું કે-
વસનનું જ્ઞાન આપણને રહેતું નથી. ૧૬-૧૭.

૧. મનમાં ધીરવજીનનનરે પ્રતિષ્ઠિ નથી તથાપિ દેવકીજગદમુઃ એમ શ્રોત્રાપીનને રડમાં સ્લોકમાં કથન કહ્યું તે
કપનની અન્યથાનુપપતિએ કોત્રોપીનને આર્થ જ્ઞાન છે એમ અલૌકિક કર્મ વિના ગત્યન્તર જ નથી, એક તાદશ ધાર્મ્યશાપક
અર્થજ્ઞાન કોત્રોપીનમાં સિદ્ધ થયે અત્ર તથ મુતઃ કલ્યાણિ પણ તેમનું કથન આર્થજ્ઞાનજન્ય જ, અન્યથા તન્માત્રી ઇત્યાદિ
કોત્રાપામને વિશેષ પ્રાપ્ત થાય, અને તેથી પુરોગમ શ્રીનંદરાયનીના પણ પુત્ર છે જ એમ નિરાભાસ સિદ્ધ થયું.

સ્વાક્યામ—ત્યારે ધૃતિવેણુ સતે મને છે ત્યારે તે નારે કુળગતિને-સ્થાવર-અનિત આધ્યત્મ-મર્વા ન ગોપી-પરિહિત વસન્તે વા કેશપાકને પણ મશ્વે-મૃત્યુએ-વેતાં નથી એમ સમજ્ય છે, આ વેણુનાદ અમરદર્શ ન થાય છે એમ તે નાદની વેણુએ અને અનુભવથી જાણ્ય છે, ભગવદ્દેવ વેણુનાદમાં તદ્વિચારિત ન પ્રયોગન સિદ્ધ થાય છે તેથી અમરદર્શ તથાકરણાવધે આપણને નારનાતુભવ ન થાય એ આશયે "અનુભવાચ્ચ" પદ કથ્યું. ભૂમિનું તોદપ્રથમન તત્ત્વ ગોકુલવાસીએ સહ કાર્ય જ થાય છે, તત્ત્વ ને 'વેણુ' ગોકુલનિવાસીના જ અર્થે થાય છે તે વેણુએ વ્યાસ સતો વેણુનાદ જ્ઞાન કર્ત્ર કે પ્રકારે કરે? તેથી ભગવાનનું શોભોપિધાથી પણ પ્રથમ ગોકુલહિતકર્તૃત્વ-ગોનાં કુલ વત્તાદશ ગોકુલરચવતું હિતકર્તૃત્વ-નિર્ભયપદાવળંકૃત મહાદિવ્યે હશે છે, નિર્ભય-સ્વરૂપ-જે પદાવળંકૃતવેના દલે-દસાકુંઠિએ વા તણભાગે-તલરિધનભાગે ચરણાકુંઠિનેદકિત અંશે-મંત્રજ્ઞના-નિર-તર પશુઓના વ્યાક્રમણે બચાને પ્રસાદ મશ્વભૂમિના-પુરે જાત તોદને સમાવતા, "શમવન" પ્રદે સતેઘનૈઃ સીમાએ ભગવદ્ગતિ નિરુપી, વ્યથાસમન તાદૃષી અતિએ જ થાય છે, અતિવિચારે પાત્રપથોં સ્વર્ગાશ નિરાકૃત થયે એમ સમુદિતનું નિરાકરણ સમુદિતે થાય છે, તદ્દશનું નિરાકરણ તદ્દશ જ્ઞાનદિએ થાય છે, આધ્યાત્મિકાદ્યંશો તો જ્ઞાનદિએ નિરાકૃત થયે, જ્ઞાન નિર્ભયતાસુનાર્થક હોવાથી દેહાત્મિકૃતપીઠાસમજાવનાએ જનિત વામસભાતિકકુઃખાંસ થયે નિરાકરણ છે, વજ્ર પાપપર્વતનિરાકરણાર્થક હોવાથી પાવસમજાવનાએ જનિત રાજસ આધ્યાર્થિક કુઃખાંસ વજ્ર નિરાકરણ છે, અને નીરજ-કમલ-સુખસેવ્યનાસુનાર્થક હોવાથી સેવામાં કુઃખસમજાવનાએ જનિત સાત્ત્વિક આધિર્ધર્મિક કુઃખાંસ નીરજામૃતિયુક્ત નિરાકરણ છે, પદમાં તે જ જ્ઞાનદિ 'વિશિષ્ટ સદ્યામ' છે તેથી લૌકિકલૌકિકપ્રકારે-દૃષ્ટાદૃષ્ટપ્રમાણ-તત્ત્વભૂતું પુરતોદપ્રથમન નિરુપાધું, મનમાં ભૂમિ શો અને ગોપી એમ પ્રધાનભૂત છે, તત્ત્વ ગતિએ ભૂમિદુઃખનિરૂપિને નિરુપીને ગતિએ અને દૃતિએ ગોતુ' કુઃખ નિવારે છે એમ "ભૂમિધર્મગતિઃ" પદે કથ્યું છે, વર્ષધર્મ-કુકુચી મહાદેવ-જેમ સીમાએ મ-શ્વરગતિ હોય છે તે પ્રકારે જનન કરતા પ્રજા ગોના પણ જાણે કુઃખહારી નિરુપિત થયા, "મરિતવેણુઃ મળતિ" પદે ગોપિકાના કુઃખહારી ભગવાન નિરુપિત થયા, 'ત્યારે આ પ્રકારે વેણુનાદે ચલતા આપણા કમમાં અધિકરથાવરવ' કથ્યું ત્યારે એમ "તેન" ઉપાદિએ કથ્યું છે, સ્વભાવતઃ જ વેણુનાદે કમ ઉત્પન્ન થાય છે તત્ત્વ પણ સંવિધાસ વીશ્વે અર્પિત છે મનોભરવેશ જેમનામાં ગોનાં આપણે ચર્ચ જાએ છીએ, તેથી જેને સ્વતઃક્રમમાં આપણે કુળગતિને-દશગતિને-અમિત ચર્ચ ગયાં,તોમને-જક્ષને-તો અત્યંત જાએ અને આપણને તો તે પણ નથી તેથી "ન વિદ્યામઃ" પદ કથ્યું છે, સુપ્રસિદ્ધ-પણ જ્ઞાન રહેતું નથી તેથી તેથી સુપ્રસિદ્ધી વ્યાપ્તિ કરવાને "કમલેન" પદ કથ્યું છે, આપણને કાંઈ અજ્ઞાન સુપ્રસિદ્ધી નથી પરંતુ કરમલે-જ્ઞાન-જે, શ્રીગોને વસનજ્ઞાન અને કમ્પરજ્ઞાન તો અત્યાવરણ છે પરંતુ તે અત્યાવરણ જ્ઞાન પણ મૂર્ખાએ આપણને રહેતું નથી, વેણુનાદપ્રત્યાવર્તમાં જ આ થયું તેથી અતિદૃષ્ટાદિએ પણ કહેજી અવ નિરુપ્યુ. (૧૧-૧૭)

કામાક્ષ—વેણુનાદે હરિભૂમિનો એ પ્રકાર થયો તે પ્રકાર કથવાને પૂર્વદ વેણુનાદને "મણિધરઃ" ઉપાદિ કર્તૃત્વે વર્ણ્યું છે.

મણિધરઃ ક્વચિદ્વાતવાચનં ચા માલયા દયિતમન્ધતુલસ્થા ।

મણિયોનુચારસ્ય કદાસિ મણિવન્ મુમમમાયત યત્ર ॥ ૧૮ ॥

કળિતવેણુરવયચિત્તચિત્તાઃ કુળમન્વાસત કુળમનુદિવ્યઃ ।

શુભમળાર્જમનુજન્ય દરિવ્યો ગોપિકા ઇવ વિમુક્તમુદાસાઃ ॥ ૧૯ ॥

અક્ષર્ય—દયિતમન્ધતુલસીની માલાએ (ઉપલક્ષિત) કવચિદ્ ગોને ગણુના 'મણિધરે' પ્રણયી અનુચરના અસોપરિ લુજ પ્રસોપતાં યત્ર જાત કથ્યું ત્યારે કવચિત્તવેણુરવચિ-ચત્તચિત્તા કુળગાહિણી ગોપકાવહવિમુક્તાગૃહાશા હરિણીઓએ શુભગણુણુ' કુળુને અનુમસીને સમીપમાં સ્થિતિ કરી. ૧૮-૧૯.

સ્વાક્યામ—ગોનાં આધિર્ધર્મિક રૂપ મણિ છે, ગોનાં વર્ણદિધરૂપ છે તદ્વિધિ મણિ વૈષ્ણવતીમાં સ્થાપિત છે તેથી મણિ ગોનાં આધિર્ધર્મિક-લેસમન્ય-સ્વરૂપ છે, તે મણિને સ્વર્ગાં પરે છે તેથી 'મણિધર' છે, વા અભિમાન્ય 'મણિધર' છે, 'મણિ' સ્વપ્રિયાના અભિમાન્ય છે તેથી મણિ ગોનાં આધિર્ધર્મિક સ્વરૂપ છે, કથાવી-ગોના

આધિદેવિકત્વથી-મણિએ કદાચિહ્ન ગોને આસન્નતાદ ગણે છે, આથી આધિદેવિકી ગો અને ગોગત નીસત્તાદિ તદર્થે પશુ ભગવાનનાં જ પ્રતિષ્ઠિત છે તેથી ગોનો સંસારભાવ પશુ સચિત થયો, એમ જ દ્વિતીય પદમાં પશુ એ આશયે કહે છે કે તેથી જ ગોપિકાનો પશુ સંસારભાવ સચિત થયો, અને તેથી જ દરિણીઓનો પશુ સંસારભાવ સચિત થયો, પશુતાવિશેષથી આગેના ઉદ્ધારક જે થાય તે વિશેષતઃ આરણ્યોના ઉદ્ધારક થશે તેથી કૃષ્ણપરતા યુક્તા છે, પ્રજા દયિતત્ત્વના તુલસીની માલાએ ઉપલક્ષિત છે, નીલ રૂપ સ્ત્રીઓનો સ્પર્શ વેણુનો શબ્દ નવનીતનો રસ એમ ભગવાનને પ્રિય છે તેમ તુલસીનો ગન્ધ પ્રિય છે, આનન્દ નીલરૂપ હોવાથી નીલ રૂપ પ્રિય છે, સ્ત્રી અને વેણુ સુધાધાર હોવાથી પ્રિય છે, અને નવનીત પીયૂષપાત્રોદ્ભવસાર હોવાથી પ્રિય છે તેમ તુલસીનો ગન્ધ દિવ્યાલ્પચ્યુત્પાદનથી પ્રિય છે, તુલસીગતા ઉત્તમતા કોષક સાત્ત્વિકાને અનુભવસિદ્ધા છે, તાદૃશી 'દર્શિતમન્ધા' તુલસી છે તેથી તેની માલાને ધરે છે, અને તેથી-પ્રિયતરદેહુએ તુલસીમાલાધારેણુથી-ત્મારે આપણે પશુ પ્રિયા યદ્યથા ત્યારે આપણને વા આપણા પશુ ધર્મને ધરશે એથી કૃષ્ણસારસ્ત્રીની પ્રવૃત્તિ છે, કૃષ્ણસાર તો વેદમાં નિયુક્ત છે તેથી ભક્તિમાં કૃષ્ણસારસ્ત્રીના વિનિયોગાર્થ પ્રવૃત્તિ છે, અત્ર જ હેતુવત્તર 'કિંચ' ઇત્યાદિએ સમુચ્ચયે છે, કિંચ પ્રણુથી અનુચરના-અતિગ્રેમવાન ગોપના-અસમાં જુગને પ્રક્ષેપતા-પ્રણુપ્પક્ષે જુગપ્રક્ષેપથી અમારા પ્રણુપિત્તે અમારું પશુ ધારણ કરશે એમ સચિત કર્યું-કદાચિહ્ન જુગને પ્રક્ષેપતા પ્રણુએ કદાચિહ્ન ગાન કર્યું, અથવા "આશંસાયાં ભૂતવચ્ચ" અનુરાસને 'કદ્મ અગ્રાયત' -ભગવાન ત્યારે ગાન કરે-એમ અર્થમાં ગાનારાં સા છે, જેમ તત્પ્રકારક ગોપાસના રનેહસેવાધર્મના સદ્ભાવે તેમના અસોપરિ જુગપ્રક્ષેપ કરે છે તેમ અમારા પશુ રનેહસેવાધર્મના સદ્ભાવે એમ થશે-અમને વા અમારા ધર્મને ધરશે-એમ ગોપાસાવદ્ દરિણીઓનાં પશુ રનેહભજન તથાત્વાર્થ છે, વિનાતીયત્વે કામાભાવ દેહારપુરણુથી નથી, ત્યારે પ્રણુએ ગાન કર્યું ત્યારે જ કલ્પિત જ વેણુ તે વેણુથી જ મનોહારી કલ્પનાત્મક આકર્ષક શબ્દવિશેષ તે જે નિર્ગત થયો ત્યારે અન્ય-ઉત્તર-પશુ શબ્દ તત્સમન્ધથી ચિત્તવચ્ચક થાય તેથી અત્ર "રવ" પદ ધર્મ્ય છે-રવ અનુરજનરૂપ હોવાથી પૂર્વ રવ-જે ચિત્તવચ્ચક થયો સારે તો ઉત્તર રવ પશુ ચિત્તવચ્ચક જ થશે તેથી 'રવ' પદ ધર્મ્ય છે-શબ્દે મુગોનું વશીકરણ સિદ્ધ જ છે, 'ઇદાની' ઇલાદિએ પ્રતીતિપ્રકાર કથ્યો, ઇદાની જ ઉપયોગ-નાવિકાવદ્ ઉપયોગ-ચક્ષુ એ પ્રકારે પ્રતીતિજનનથી રવ વચ્ચક છે, વેણુનાદનો એતાદગ્ અનુભાવ કે જેણે આ દરિણીઓનો પશુ એમ નાવિકાભાવ થયો તત્ર અન્યાની તો વાર્તા જ શી ! તેથી તે રવે વચ્ચિત્તચિત્તા કૃષ્ણગૃહિણી કૃષ્ણને અનુ આસ્યાં-કૃષ્ણસમીપ ઉપવિષ્ટ થયાં-જેમ પ્રાપ્તિપવેશ કરે તેમ 'કૃષ્ણમ્ અનુ' ઉપવિષ્ટ થયાં, 'અ-મની સ્ત્રીઓ અન્યાના ગૃહમાં અન્યાના સમીપ કહે પ્રકારે ઉપવિષ્ટ થયાં?' એમ આશંકૃતિ 'કૃષ્ણસારગૃહિણ્યઃ' પદ કથ્યે છે, આ કૃષ્ણનાં-કૃષ્ણસારનાં-ગૃહિણી છે, આ કૃષ્ણ જ છે તેથી કૃષ્ણનાં ગૃહિણી થયાં, વા વચ્ચિત્તચિત્તા હોવાથી રૂપને વિરમરીને શબ્દમાત્રાભિનિવિષ્ટા યદ્યથા, વા સાનુભાવ વેણુનારે રસાનુભવે કૃષ્ણસારમાં પશુ કૃષ્ણમતિએ-સા સા સા સા પ્રકારિકા મતિએ-કૃષ્ણમ્ અનુ જ અન્યાકથા, તથાપિ ભગવાન 'આનન્દાદયઃ પ્રધાનસ્ય' ન્યાયથી પૂર્ણગ્રણુ છે એ ભાવે 'નનુ' ઇત્યાદિ કથ્યે છે, 'કૃષ્ણસારમાં પશુ કૃષ્ણમતિથી તે શબ્દ પશુ વર્તે-પ્રવર્તે-છે તેથી તેને-કૃષ્ણસારને-પરિત્યજીને કેમ આત્મા ?' એમ આશંકૃતિ 'યજ્ઞગણ્યાર્થ' પદ કથ્યે છે, કૃષ્ણસારમાં તો એકદ ગુણ છે અને પ્રજા તો 'યજ્ઞગણ્યાર્થ' છે, યજ્ઞગણને આર્થ છે-આ સમન્તાદ્ ગણુ જે જલ તે વત્ર એવા આર્થ-સમુદ્ધ-છે, તેથી વત્ર જ ભગવાન મગન કરે તત્ર જ તે ભગવાનને અનુગમીને સર્વો જ દારણી 'વિમુક્તગૃહાશા' યદ્યથા, અગ્રે ગૃહ જઈશું એ આશાને પશુ ત્વળી દીધી, સાતિધ્વે ભગવદ્સન્ન પાન કર્યું તેથી સખસ્વાદુભાવા તે દરિણીઓ ગોપિકાવત્ કૃષ્ણકપરા યદ્યથા, એતલ્લખનમાં સ્વપ્રિયાનયનના સાદરવદ્દર્શને માદય ભાવે કૃષ્ણ સ્વપ્રિયાને પ્રેક્ષે છે તાદૃશ જ ભાવે આ દરિણીઓ પશુ પ્રેક્ષે છે, દરિણીઓને પશુ પ્રેક્ષે છે, તેથી એમની-દરિણીઓની-પશુ તત્ત્વભતીયભાવોત્પત્તિ યદ્યથા અને વેણુપ્રજ્જન પશુ તે જ પ્રકારે યદ્યથા તેથી જ અગ્નિગીત્તમક અને અમૃતગીત્તમક "રવ" પદ કથ્યું, કે જેથી તત્ત્વવલ્લે અત્યાર્થિ અને તત્તાપ્રસન્ન સમ્પ્રાદાય, તેથી સ્વદશન્તોક્તિ યુક્તા છે. (૧૮-૧૯)

સ્થતત્ત્વ-અથવા જેમ સ્વનો ભગવદ્વિપ્રયોગમાં તત્ત્વરૂપગુણલીલાગાનાનુભવે કાલનિર્વાદ્ યથાકથચિત્ત થાય છે તેમ સ્વવિપ્રયોગમાં ભગવાનનો પશુ યથાકથચિત્ત કાલનિર્વાદ્ક સ્વસમન્ધિધર્માવિષ્કારદેહુચ્ચત પદાથેનિ "મણિધરઃ" ઇત્યાદિએ ગોપિકા કથ્યે છે, ભગવાન મણિને ધરે છે તે મણિઓનું સ્વરૂપ ગોના આધિદેવિકરૂપને નિરુપ્ય, કદાચિત્ત તે મણિએ ગોને ગણે છે એ દેહુએ જે નિરુપ્ય તે તો વરુદ્ધસ્વરૂપગોપનાર્થ, વસ્તુતઃ તો

તે મહિત્વ રસપ્રપ્તિ અર્થ જ છે, જેમ કે સુખરસપ્રપ્તિ અર્થપ્રપ્તિ છે તેમ આ મહિત્વો પણ એતદ્ભક્તરસપ્રપ્તિરસપ્રપ્તિ હોવાથી એતદ્ભક્તરસપ્રપ્તિરસપ્રપ્તિ છે, આ તત્ત્વરસપ્રપ્તિ એતદ્ભક્તરસપ્રપ્તિને જણાવ્યું, 'એતદ્ભક્તરસપ્રપ્તિ તો અનુભવો છે ત્યારે' એતદ્ભક્તિને કહે પ્રકારે જણાવ્યું છે ? 'એમ આશ્ચર્યને તત્ત્વ "કામિદાનુભવ" ગાઃ' પદે કહે છે કે ભક્તરસપ્રપ્તિ જ પ્રપ્તિ છે નહિ કે જોગવાઈ-અનુભવ તો 'કામિદાનુભવ' પદ ન વહે, તેથી જ કામિદાનુભવ ગોત્રે ગણે છે અને સદા તો જોગવાઈને જ ગણે છે એમ કથન થયું, ભગવાનો આ એક અર્થનિર્વાહકેતુ ધર્મ તિરુચ્છે, તે ગણુન તો અભિચારી ભાવ હોવાથી મિત્રકાયાસ્થાપિતે તેનાથી સર્વથા કામનિર્વાહ ન હોવાથી તેથી પણ અધિકાનુભવક કામનિર્વાહક "માસવા દર્શનગન્ધપુલકાઃ" પદે કહે છે, દર્શનગન્ધ પુલકાની માલાએ પ્રભુ ઉપલક્ષિત છે, સર્વપુષ્પોદ્ભવોએ તુલસીમાલાના જ દર્શનતત્ત્વમાં શો હેતુ ? તત્ત્વ હેતુ કહે છે કે આજ માસવાતુલસીગન્ધ દર્શન છે એ કથને એત-માસા સાક્ષાદ્ભગવત્તીમન્તિ-વર્ણનમ્ભવિલીલાસમન્વિતી છે એમ કહ્યું-લીલામાં તદ્દર્શનમન્વિતકમલગન્ધ અને તદ્દર્શનમ્ભવગન્ધ પણ માલામાં હોવાથી સાત્ત્વિકભાવજનિત રસેતે તદ્દર્શનમ્ભવપ્રકાશવતી તદ્દર્શનમ્ભવે તત્ત્વમન્વિતસર્વલીલાનુભવને તદા પ્રભુ તલીલાત્મક હોવાથી પ્રભુને તદ્દર્શન દર્શન છે એમ કહ્યું-તેથી મિત્રકાયા એતદ્ભક્તિરસથી કિષ્કાંધકામનિર્વાહ સ્થિતિ થયો, તથાપિ એતદ્ભવ અભિચારી ભાવ હોવાથી યુગ્મ: માલાનુભવના સતે તત્ત્વમન્ધ વિના રિપત્ત્યક્રિયાએ તલીલાનુભવે પણ કિષ્કાંધકામનિર્વાહ "માલુપિન:" પદે સાપિત કરે છે, 'પ્રભુવિ'ત્ત્વથી તલીલાનુભવોએતદ્ભવ છે, તે પ્રભુથી અત્યન્તરસેતદ્ભવ હોવાથી તે પ્રભુમાં ભગવાનનું પણ રસેતદ્ભવલીલાનુભવોએતદ્ભવ સાપિત થાય છે-અને 'અનુભવે' ભગવદ્ભક્તિસાર ભગવદ્ભક્તિસારિત્થિ સાપિત થાય છે-તેથી તલીલાનુભવે પ્રભુથી અનુભવના અર્થમાં ભુજસ્થાપન અને તલીલાપ્રતિભે વેશ્યમાન એમ આ ગાન આકર્ષક છે, કારણ કે તલીલાપ્રતિભે તે ગાન ઉત્પન્ન છે, અને તેથી જ તે ગાનનું કેવળાત્મકરણ પૂર્વનિકેપિતનાદૈવકલ્પનાર્થ કહ્યું, અને તે વૈવક્ષય તત્ત્વાદર્શનથી અધ્યવસિત થાય છે તેથી તલીલાનું પણ પૂર્વનાદાત્મકરણવૈવક્ષય દરિણીઓમાં "વેશ્યરવન્તિ-ચિત્તચિત્તા:" પદે કહે છે, "રવ" પદે તે નાદનું અનુભવતીત્ત્વપ્રપ્તિ સાપિત કર્યું, તેથી નાદમ્ભવજ્ઞાને દરિણીઓને ભગવદ્વિષય આર્તિગાનકર અગ્નિરૂપ છે અને ભગવાને જ તદાર્તિગાનનાત્મકરણ અધ્યત્મીઓમાં છે, તેથી ઉભાપ્રવર્તેત્ત્વથી નાદ અનુભવતીત્ત્વપ્રપ્તિ છે, આ આર્તિ ભગવદ્વિષયી જ કેમ ? એમ આશ્ચર્યને તત્ત્વ "કૃષ્ણમ-વાસત" પદે કહે છે, એ આર્તિ ભગવદ્વિષયી જ ન હોય તો ભગવાને જ તેની શાન્તિ થાય એમ જાન ન હોય, અને ત્યારે ભગવન્નિહત્ત્વ નહોતે તેઓ ઉપવિષ્ટા થાય નહિ, 'એમને સ્વમાં દરિણીત્ત્વના વિશ્વમાન હોવાથી અને ભગવાનમાં સ્વસમ્ભવીત્ત્વમાન તેમને નહિ હોવાથી ભગવાને જ તદ્વિષયી આર્તિ અને ભગવાને જ તે આર્તિશાન્તિ એમ જાન ક્યે પ્રકારે' એમ આશ્ચર્યને તત્ત્વ "વચ્ચિત્તચિત્તા:" પદે કહે છે, રવે તેમનું ચિત્ત વચ્ચિત્ત થયું, અને તેમ થયું તેથી જ તદ્દર્શનપ્રપ્તિ થઈ અને 'વચ્ચિત્ત' સ્વમાં સ્વભવિત્ત્વપ્રપ્તિએ અને સ્વભવિત્ત્વપ્રપ્તિએ થયું, અને તે વચ્ચિત્તે ભગવાનમાં સ્વસમ્ભવીત્ત્વપ્રપ્તિ થઈ તેથી તેમનું ભગવન્નિહત્ત્વ ઉપવેશન થયું, અને 'ઉપવેશન'ને પણ અર્થે 'દશને અનુભવને ઉપવેશન' કહેય, તેથી આ જ 'ચિત્તવચ્ચિત્ત', 'ભતા વિશ્વમાન સતે વેશન' તેમની ભગવત્સમીરણવેશન કહે પ્રકારે ? એમ આશ્ચર્યને તત્ત્વ "કૃષ્ણમ-વાસત" પદે કહે છે, તથાપિ ભગવન્નિહત્ત્વ છે તથાપિ સ્વમાં ભગવન્નિહત્ત્વ વિશ્વમાન વિશ્વમાનપ્રપ્તિએ અને ભગવાનમાં સ્વસમ્ભવીત્ત્વપ્રપ્તિએ સ્વમાં ભગવન્નિહત્ત્વમાન 'કૃષ્ણમ-વાસત' પદે તેમને થઈ અને તેથી કૃષ્ણમ-વાસત થયું અને તેથી જ ભગવાનમાં 'કૃષ્ણમ-વાસત' પદે તેમને થઈ, 'અનુભવ' કથનથી પૂર્ણભાવકામથી ભગવાનની સ્વભાવ-તત્ત્વપ્રતિભાં પણ સ્વમાં થઈને તલીલાપ્રપ્તિ ઉપવેશન છે એમ જણાવ્યું, 'એમ-વામાં પૂર્વેકા એવાની જોગતા ક્યે પ્રકારે ? એમ આશ્ચર્યને તત્ત્વ "દરિણમ:" પદે કહે છે, આ દરિણીઓને તો પૂર્વે ભગવાને સ્વમાં સ્વભવિત્ત્વપ્રપ્તિને "કૃષ્ણમ-વાસત" પદે વિષયોદ્ભવના મોઢે સ્વથી, તત્ત્વ 'જિપ્ત ધન' કથનથી એતદ્ભવે તત્ત્વભવિત્ત્વને ભગવત્તીમન્તિ-વર્ણનમ્ભવિલીલાસમન્વિતી સ્વભવમાં તલીલા સર્વભાવોએતદ્ભવ જણાવી અને તેથી જ 'જોગિયા ધન' એમ સ્વભવિત્ત્વ કહ્યું, અને તેથી જ 'વિષ્ણુમ-વાસત' પદે અનુભવ પણ સમ્ભવીત્ત્વમાં કથન, જેમ કૃષ્ણમ-વાસતમાં મુદ્ગમનાદ્વિષમાં "માલા વિશ્વમા વસતી:" મોઢેકિત્તિએ મુદ્ગમનાદ્વાપરિભાષપૂર્વકે સ્વમાં ભગવન્નિહત્ત્વ રિપતા થમાં દર્શન તત્ત્વે તેમની સ્થિતિ અધુના છે એવા 'વિષ્ણુમ-વાસત' પદે કહ્યું, 'માદરભાવવત્ત સતે પણ 'વચ્ચિત્તચિત્ત' ક્યે પ્રકારે' એમ આશ્ચર્યને કહે છે

તાત્પર્યથી કહેવા, 'ક્રિયા' ક્રિયાક્રિયાને જ પદનો વાચ્યાર્થ કહે છે, ક્રિયા પ્રથમ પ્રથમથી જોના નર્મદ છે, જે કામ્ય પશુ રોદધુકત હોય છે તેઓ જે જ પ્રકારે રિનરૂપ થાય તે જ પ્રકારે પ્રથમ લીલા કરે છે, આથી સર્વન જ નરસનુત્તરમાં પશુ-લીલામાં હેતુ કહેવા, 'નરસનુત્તર પ્રાપ્તલીલામાં હેતુ કહેવા, અને 'પ્રથમ'પ્રથમપ્રકાર પશુ હેતુ છે તેથી તેનો પશુ સમુચ્ચ કરવો, જન જ લીલાસક્રિયાને ક્રીડા તે 'વિદ્યાર', અને અન જસક્રીડા રૂપક્રીડા અને, વેલુવાનક્રિયા તે વિદ્યાર નજરે, અનપથા-જનલીલામાંક્રિયા-વાદ્યાદિને ઉપયોગ ન આપ, વિદ્યાવાન વરીકર્તવ્ય છે તત્ત-વિદ્યાવાનમાં-વાયુ વિદ્યોપાદ્ય છે-વિદ્યાસાધ્ય હોવાથી યાનનું પશુ વિદ્યાત્વ અને તેથી-મૈત્રુપનિષદમાં "મનઃ કાયામિમાહનિ જ પ્રેરયતિ મારુતયુ" પ્રત્યાદિ પ્રકારે મજેરોત્પત્તિનિક્ષણથી અને સહગીતચારમાં પશુ તેમ નિક્ષણથી-વિદ્યાવાનમાં આનવિદ્યોપાદ્યવાયુ છે- અને તત્તવારશૂત-ગાનાધારશૂત ગમ્ય દેવ છે-દેવો વિદ્યાધારશૂત છે-અને તત્ત, પશુ ઉપરવગણ બનીઓ નરિવિદ્યાપ્રકરનપર છે-દેવોમાં પશુ આ ઉપરવગણ બનીઓ નરિવિદ્યા નર્મદને સર્વન ભીવિદ્યાર વિદ્યોતે પ્રકારે છે તેથી અન દેવોની અપેક્ષાએ ઉપરવગણમાં આ વિશેષ કહેવા, પ્રથમતઃ કલમુજીત વાક્યને નિક્ષે છે 'મનવાયુ' જે પ્રકારે 'અનુકૂલ' થાય તે પ્રકારે ઉપ-સમીપે-વાય છે અને 'અનુકૂલ' અર્થમાં ક્રીડાસમીપમાં દિત-ક્રીડાસુ-માય તે પ્રકારે વાય છે, આ પદે યૌન નિક્ષે, 'મનવાયુ' સહિત એ વિશેષણ મનવાનસમીપમાં રૂપરે વાક્યનું સૈરવ્ય કહેવા, આથી આ વાયુ ક્રીડાસુત્ય છે એમ નિક્ષે, અનપર્વત પ્રથમ પશુ થયો, દેવે દિતીય પશુમાં 'મનવાયુ' ક્રિયાક્રિયા યૌન અને સૈરવ્ય પશુ નિક્ષે એમ 'અનપર્વ' ક્રિયાક્રિયા વિદ્યોતે કહે છે કે અવધા ભગવત્ત્વકમાં દત્ત મનવને-અન-સહભાવથી અધિકરૈત્ત્વનિક્ષે અવે અનુકૂલ કહેવા, તેથી 'અનુકૂલ'ત્વનો અર્થ 'દિત'ત્વ કરવો, અન 'મનવાયુ'ત્વનો અર્થ 'મનવાયુ' રૂપરે કરવો, અને આદ્ય પશુમાં 'મનવાયુ'અનિરૂપરે' અર્થ થયો તેથી 'મનવાયુ'ત્વનો સુરતિ' એમ અર્થ ક્રીડા થયો, અને દિતીય પશુમાં 'મનવાયુ'ત્વ રૂપરે' પશુમાં-વાયુનું યૌન અને સૈરવ્ય પશુ "મનવાયુ"ત્વ પદે ક્રીડા થયું, તેમ સતે વચન સર્વને જ અનવાચક સપાદરે એમ "આનવન" પદે કહે છે, આદ્ય પશુમાં વાયુ ભગવાનના પશુ ભાવનો ઉપરોક્ત છે અને દિતીય પશુમાં વાયુ તત્ત્વ અનવો જ ભાવોત્પાદ્ય છે, સ્વરૂપ-અનવને જે પ્રકારે સમીપમાં થાય તે જ પ્રકારે વાય છે તેથી અતિરમતા સચિતા યદ્યુ, ઉપરવગણ-અનવાચક નીઓ-પ્રાપ્તિનિક્ષે થયા-તેઓ થાયક વાયક અને પૂરક પશુ સતા ક્રીડાનિક્ષે થયા-વે'પદનો અર્થ 'ભગવદ્દીપ', તામસાજસાસ્તિરક તેઓ પાશ્વર્યપ્રસાદને સહિત તે ભગવદ્દીપ અનવાચક પરિવર્ણ, વાદ્યાદિસાહિત્યને તાદરસ સતા પરિવર્ણ, જે જ 'વાદ્યોત' પ્રત્યાદિએ રૂપ કહે, સર્વન જ તેમણે અપેક્ષિત કર્યું. (૨૦-૨૧).

આમાસ—એમ પ્રચીતતામાં નિક્ષે પ્રચીતતાપ્રકારમાં-પ્રચીતતાને-તદિતિય પ્રચીતતાપ્રકારને-નિક્ષે પ્રચીતતાપ્રકારને-અનવાચક વચન કહે છે, અન આનવેદથી વચનીનો ભેદ છે, ત્વરેપતા ભેદ તો પ્રાપ્તિ છે એમ પૂર્વે પશુ નિક્ષે છે, તેથી નિક્ષે આકુ-નિક્ષે કહે છે-એમ સમાનનુકરણ નજરે

ચરણોઃ પ્રજગર્ભા ચરણોઃ ચરણોઃ ચરણોઃ ચરણોઃ ચરણોઃ

કૃત્ત્વમોષનમુષોઃ કિનાન્તે ગૌતમેયુરનુવેદિતકોતિઃ ॥ ૨૨ ॥

કરસર્વં પ્રજગર્ભાપિ રક્ષોનામુલ્લયન્ સુરરજસુરિતમ્ભદ્ર ॥ ૨૩ ॥

વિસર્વેતિ સુદદાશિય યથ દૈવકોજઠરમુદ્ગરાઃ ॥ ૨૪ ॥

અક્ષર્ય—અક્ષર્યમાં વાત્સલ્યયુક્ત અક્ષર્ય ગીતવેલુ અનુભેદિતકીર્તિ પથમાં કૃત્ત્વોએ વચમાનચરણ પુરવજસુરિતસર્વ દેવકીજઠરણ આ ઉદુરગ દિનાન્તે કૃત્ત્વમોષનને ઉપરલીને અમર્યે દરિના ઉત્સવનું ઉજવન કરતા કરતા જે આવે છે તે સુદદોને આશીર્વાદની દિત્સાએ. (૨૨-૨૩.)

વ્યાસવાન—ભગવાન જોના કુલનું ગોખમાં જે સમાનવન કરે છે તે કૃષ્ણને જ, અનપથ એક પશુ લીલામાં આપ્તતા ગો કુલમાં થઈ નવ, એકેકેકુલુદિલીલાસ નિરવધિ નકારસ હોવાથી એકવ નિર્મજતા તે ગો આત્માને પશુ નરિવે નરિ તો અન તો કથનું જ સુર અન 'વચન'માં પદમાં વચનો અર્થ નિર્વપતા છે અને તેથી તદિતિયકાલસુચક અનવાચક છે, અર્થાત્ ભગવાન મનમાં અને જોના ઉપર વત્સલ-પ્રીત-છે, અનપથ-એ ભગવાન કૃષ્ણને ગોખમાં

૧૧ પ્રમદત્ત્વજ્ઞોનામિતિ શ્રીમદ્ભગવાન પદનિ ॥

ગોકુલનું સમાનયન ન કરે તો તાદૃશ કૃપાના અભાવે-એકા પશુ લીલામાં વ્યાપ્તા ગો મુક્તા થઈ જાય, 'મન'પદ ગોપિકાવાચક છે એ આશયે 'તથા' ઇત્યાદિ કહે છે કે તેમ જ એકા પશુ લીલામાં વ્યાપ્તા ગોપિકા પશુ મુક્તા થઈ જાય, પરન્તુ કૃપાએ જ ભજનાનન્દાનુભવાર્થ તેમ ગોષ્ઠમાં ગોકુલનું સમાનયન કરે છે, અતઃ હેતુ 'પદમંત્ર'પદે કહે છે, 'પત્' કારણ કે અચને-પર્વતને-ધારે છે, એ કૃપાએ ભજનાનન્દનું દાન ન કરે સારે તો ગોવર્ધનોદરણ ન કરે, આ-ગોવર્ધનોદરણરૂપ-ભગવન્માહરમ્ય સર્વજનીન છે એમ જણાવવાને "પચિ વૃદ્ધે વન્દમાનચરણઃ"પદ કહે છે, 'વૃદ્ધ' અર્થાત્ સર્વતોનિપુણ, ભગવાન બહુએ જ સેવ્ય છે તેથી વૃદ્ધો પથમાં ભગવાનના ચરણને વન્દે છે, એથી દૂરન ગોધનને ઉપવહીને તતઃ-વનલીલા-પૃથક્ કરીને વા ઉપ-સમીપે-સમાહરીને-અગ્રે વનસ્થિતિ અયુક્તા હોવાથી અને લીલાન્તર ચિત્રીકૃત હોવાથી-રાત્રિએ સ્વામિનીઓએ સહ લીલા ચિત્રીકૃત હોવાથી-શ્રમાપનોદનાર્થ અને મનરચના સાપનાર્થ "દિનાન્તે" ભગવાન 'ગીતવેણ' થયા, આ નાદનું દિનાતપમેયનકાર્ય અગ્રે-અગ્રિમ યુગસમાં-વંકતવ્ય છે, ગોપિકાને જ કૃતાર્થ કરે છે એમ નથી પરન્તુ ગોપોને પશુ કૃતાર્થ કરે છે એમ જણાવવાને તત્કૃત સ્તોત્ર "અનુગેહિતકીર્તિઃ" પદે કહે છે કે અનુગે-સેવકે-ઈડિતા છે કીર્તિ જેમની એવા 'અનુગેહિતકીર્તિ' ભગવાન છે, આથી જેમ દિવસે ગોપિકા તેમ રાત્રિમાં ગોપ પશુ ગાન કરે છે એમ કથન કર્યું, અન્યથા સર્વનો નિરોધ ન થાય, એતાદૃશ નાદનું કાર્ય સ્વયં જ જાણે છે તેથી સ્વયં ભગવાન જ કરે છે-નાદે કરાવતા નથી-એમ "ઉત્સવ" ઇત્યાદિએ કહે છે, અમરુચે મનરચની દગના ઉત્સવને ઉત્તેતા ભગવાન આશિષ્વીરિત્સાએ આગમન કરે છે એમ સમજવું છે, 'અમરુચઃ' પદના અમયુક્તા રજ-કાન્તિ-એમ આખ્યાનમાં ભગવાનને અમ છે તથાપિ અશ્રાન્ત હોવાથી રજ-કાન્તિ-પણ છે તેથી 'અમયુક્તા રજ' એમ કથન કર્યું, 'ભગવાનને અમ નથી' એ પક્ષમાં 'અમનું અમ પ્રદર્શનમાત્રપરત છે, પરન્તુ ભગવાનને અમ છે એ સિદ્ધાન્ત છે, કારણ કે "ભર્તા સન્ બિધમાણો બિભર્તિ" "એકા દેવો બહુધા નિવિષ્ટઃ" "વા ભારં તન્વપતે સ ભર્તુ નિધાય ભારં પુનઃ અસ્તમેતિ"એમ શ્રુતિ છે અને ભગવાન સર્વધર્મામ્રવ છે, ત્રિલોકસર્વધર્મામ્રવથી અશ્રાન્ત પણ છે, પરન્તુ કેવલ અશ્રાન્ત જ છે એમ તો સર્વથા નહિ જ, અમ સુખાત્મક છે એમ અપર દીકાકાર કહે છે, તે 'અમસમગ્નિધિની રજ' વે 'અમરુજ' આ વ્યાખ્યાન 'અમ સુખાત્મક છે'એ પક્ષને અનુસરે છે, નાયકજના અમરુજ સ્ત્રીઓની હિતકારિણી નથી તથાપિ અમારી તો હિતકારિણી જ તે યદ્ય એમ "દશીના ઉત્સવમ ઉત્તમન" પદે કહે છે, દશિ અર્થાદ દર્શન, એ ભગવાન શ્રાવત ન થાય સારે તો શીઘ્ર મમન કરે અને તેથી દષ્ટિ-દષ્ટિસમગ્નિધિની-દર્શનજનિતા-પરમાનન્દસ્વન્તિ તેજને ન થાય એમ 'નેત્રાણી'પદ અત્ર શેષ માનવું, અને તેથી મૂલમાં "દશીનાં" પદનો અર્થ-"દશીનાં સમગ્નિધિનાં નેત્રાણી"-કરેલો, "ઉત્તમન" પદનો-અર્થાદ 'ભાર્વ નયન' પદનો-આ આશય છે, સદ્ગીતમાં જે આનન્દ યાવાન રિયત છે તદ્દેક્ષાએ પણ અધિ આનન્દ કર્યો, ભગવતકીર્તિના સર્વપુરુષાર્થદાતૃત્વાર્થ પ્રકાર વદતા પ્રીયુક્ત "પુરરજશ્ચરિતસહ"પદે અમને ઉપપાદે છે, કીર્તિરૂપા સમૂહાં પુરુષાર્થ વક્ષમાણ હોવાથી સમૂહાં પુરુષાર્થસ્થાપનપ્રકારે પુરુષાર્થદાન છે, આશામાં પુરુષાર્થસ્થાપન પુરુષાર્થલીલાનુભવાર્થ છે, તાદૃશ લીલાનુભવ તો શ્રમાભાવે શીઘ્રમમનથી થાય નહિ એથી અમ છે એ ઉપપત્ત છે એ ભાવે શ્રમેપમાદન કહ્યું, ગોપુરની રજે છુરિતા-વ્યાપ્તા-જે સજ્-માલા-જે વની એવા 'પુરરજશ્ચરિતસહ' પ્રભુ છે, અતઃ "અતઃ માલાઃ" એમ જે જહુરચન કહ્યું તે "કુદદામ"પદમાં અનેક પ્રકાર કથ્યા છે તેથી કહ્યું, વાયવચ્છાદ ઉદ્ગત રેણ રિયર નથી તેમ નિવત પણ નથી, પુરજગત રેણ તો તેવો જ છે, પુર જ ગો અને પ્રદેત્ત હોવાથી 'ગો'પદનું પ્રદણ નથી-અતઃ વ્યાર્તક ધર્મે જ સમયવમાન હોવાથી 'ગો'પદ ધર્મે નથી કારણ કે 'પચોવા વા એકશઃ"શ્રુતિમાં તેમ-શઠાનું જ અસાધારણધર્મેત-નિર્ણયિત છે, આથી-પુરના ગોતકયનથી-આ-પુર-વર્ષ છે રજ અર્થ છે અને વ્યાપ્તિ કામ છે એમ નિરૂપણ કર્યું, અર્થાત્ 'પુરરજશ્ચરિત' પદે ધર્માર્થકામપુરુષાર્થ નિરૂપ્યા, પુરુષાર્થચય કીર્તિરૂપે નિરૂપ્યું, તેથી તેના વ્યુદાસાર્ય 'ગ'પદ કહ્યું, કારણ કે આગમનનું તો કાર્ય મેહરૂપ આશીર્દાન આગમનનું તો જે કાર્ય તે "સુદર્શ" ઇત્યાદિએ કહે છે, સર્વ જ સુદર્શને-સમગ્નિધીને-સર્વા જ આશિષ્ દેવા છે એમ કહ્યું, કારણ કે ગોપિકાદાસ સર્વમાં આનન્દપ્રવેશ છે, પ્રદર્શન "એવ"પદ કહે છે, કારણ કે 'એવ' એમ પુરિદર્શપ્રયોગથી સ્વમાં-ભગવાનમાં-લીલા યાપિતા થાય છે, ભગવાન એતાદૃશ છે એમ "એવ" પદે પ્રદર્શન કર્યું, સાધારણે સર્વના તાપનાશકત્વાર્થ ભગવદન્ત અસાધારણ ધર્મને 'દેશજાતરજ્જુકુસજ્'પદે કહે છે, "અતિતિવંકા અતિતિઘોઃ અતિતિરન્તરિઃ"શ્રુતિથી અતિતરતારતયી દેવો પુરુષા છે અને ઘુમાં અચય ચન્દ્રોદય અપેક્ષિત જ છે, પરન્તુ ઘુએ વિશેષ રૂપ મળ્યું તેથી

ચન્દ્ર પણ વિચિત્ર કાર્ય કરે છે, લૈકિક-ધર્મજનિત-તાપ અને આધિભૌતિકાદિએદભિજ રહેન્દ્રપાત્રમનિષ્ઠ વિવિધ ભગવદિરહજ તાપ છે, લૈકિક ચન્દ્ર તો લૈકિક જ તાપને નિવારે છે પરન્તુ આ તો ભગવદિરહજ વિવિધ પણ તાપને નષ્ટ કરે છે, અતઃ 'વિવિધ' અર્થે પદમાં 'અપિ' પદે તેનું ગૌણત્વ સ્થિત હતું, તેથી પૂર્વોક્ત આનન્દાત્મક ઉપપાદુ, દેવકીજરણી અને-પ્રકટ થાય-ને 'દેવકીજરણી', દેવકીજરણી જ ઉરુરાજ, જેમ ચન્દ્ર દિવાદિમાં ઉદિત થાય છે પરન્તુ પતિ તો નક્ષત્રોના જ છે તેમ અતઃ પ્રભુ શ્રીદેવકીનીમાં ઉદિત થયા પરન્તુ સુખદ તો અમારા-શ્રીગોપીજનના-જ છે, આ 'સર્વ' કાર્ય લેખનાદિસાધ્ય છે એમ પ્રકરણિયો-લેખનાદ પ્રકરણી છે તેથી-જાણવું, પ્રકરણ છે સંગત જેનું તે 'પ્રકરણિય'.

હવેજગ્ન-અથવા આ ગોપિકા તો ભગવદિરહે આત્મા છે તેથી સ્વાલિખિત પ્રકારે તદ્દર્શનું વિના આ ગોપિકાએ તો ઉત્પત્ત્ય હોતો નથી તેથી આત્મા જ રહ્યાં પરન્તુ નેત્રને તો દર્શન સુખ્ય તેથી દર્શને જ ઉત્પન્નભવન હતું, અને તેથી 'આત્મદર્શીનાં' પદમાં 'આત્મા' જે અર્થે તેમનાં નેત્ર' એમ સમાસ જાણવો, 'આત્મા'સ્થાને'આત્મ'શબ્દમાં ધરવ પણ જાન્ય છે, કેવલ દર્શનું જ આત્મત્વ વિવક્ષિત નથી, કારણ કે પ્રકારાન્તરે પણ સ્વામિનીએ તત્ત્વરૂપરસારવાણતી હોવાથી સર્વ જ ધ્વનિયતું આત્મત્વ સમજવે છે, તે જ સમયે સર્વજ ઉત્પન્નમાં તો આશિષના અનભીષિતત્વે અને તદ્દિસેક્ષિત પણ અનુપપન્ના થાય, દર્શનો દૈત્યવ બદિ: જ છે, અતઃતત્ત્વત્વ તો અધિકરણ મન છે, અને તે મન તો પુષ્પ ન હોવાથી તેનો-મનનો-ઉત્પત્ત તો ધ્રુવો નથી પરન્તુ અમે સમગ્રગ્રામમિત્તદર્શને થયે એમ જણાવવાને 'જીર્ણ' પદ હતું, જેમ 'ગોપ્યો દિદક્ષિતદર્શાવધમન સમેતઃ' શ્લોકમાં દર્શનાન્તરે પણ દર્શનું દિદક્ષિતત્વ છે એમ અતઃ પણ જાણવું, અને તેથી જ 'દર્શીનાં'એ સમ્ય-ધર્મક્રમી પણ ઉત્પન્નત્વ દર્શિયુગ્મનિમિત્ત પ્રાપ્ત થાય છે, તત્ત્વ પણ ભગવત્કૃપાનયોગિએ તેમનો-ગોપિકાનો-અદિક્ષતવ પણ તદ્દર્શનત્વભાવથી પ્રિયપ્રાપ્તિ છે-નહિ કે રવતઃ જ એમ જણાવ્યું, અને તેથી જ અમરુત' પણ ઉત્પન્નકરણત્વ યુક્ત છે, અન્યથા ચિદાદ્ દૈત્યકેતા આ ગોપિકાને પ્રિયતમમાં આશ્રયપત્રનિરીક્ષણે અગ્રિમરસપ્રતિબંધક્રમીએ જીવન ન થાય પ્રત્યુત પૂર્વોક્તએ અધિકરતર એદ જ થાય, કિન્તુ અપાપનોદન અમારા વિના અન્યે પ્રિય કરાવતા નથી, અતઃ પર અર્થે તે અપાપનોદન કરીશું, તેથી અમરુત' ઉત્પન્નોત્પત્ત્ય યુક્ત જ છે, અપાપ કાલિત્વનિરુપણે પણ સ્વમનોરથના અપ્રતિબંધકત્વથી ઉત્પન્નોત્પત્ત્ય છે એમ પણ જ્ઞાન છે, આ થય પણ તો અન્યાધિકાવિષયક હોય તારે તો હુગ્ના દક્ષવ ૧૩ થાય' એમ આશુકીને "પુરસ્કરણિયરશ્મિ" પદે તે અમરુત અન્યાધિકાવિષયકત્વ નિરોધે છે કે જે અન્યાધિકાવિષયક પણ આ અમર હોય તારે તો સમગ્ર તદ્દર્શન જ હોય પરન્તુ પુરસ્કર ન હોય, રમ પણ જે આગમનસામિક હોય તારે તો તેમ પણ સમજવે પરન્તુ રજ તો મિશ્રકાલીન છે એમ જણવવાને "હુરિત"ત્વ હતું કારણ કે અપકાલે હુરિતત્વો સમજવ નથી, તેથી અમ અન્યાધિકાવિષયક નથી એમ સિદ્ધ થયું, કિન્તુ તો અન્યાધિકાવિષયક અમ હોય તારે તો માથા પણ ન હોય-પ્રારણ કે કીકામાં આજ એમ સિદ્ધ થયું, કિન્તુ તો અન્યાધિકાવિષયક અમ હોય તારે તો માથા પણ ન હોય-પ્રારણ કે કીકામાં આજ અન્તરાય છે-તેથી જણાય છે કે અપને-સુહૃદને-આશિષની ક્રિયાએ અચરન કરે છે, "એતિ" પદે આશ્રમનક્રિયામાં કર્મનુક્રિત થયું તેનું જ જાણ કરે છે, અતઃ આ જાણ છે, કર્મ કરાવું "અભીષિતત્વ" હોય છે તેથી અતઃ-મનદિવામાં-ભગવત્કૃત્વથી તદ્દર્શીસતત્ત્વ અપાપ જ છે-અન્યત્વ નથી-અર્થાદ્ એતિ/દિવામાં કર્મતું અભીષિત કર્મ અને જ છીએ અન્યાધિકાવિષયક એતિ 'એમ કરવું હોય, યદ્યપિ ભગવાનને સર્વતો જ નિરોધ ચિકારિત છે તેથી ત્રજવું પણ અભીષિતત્વ છે તથાપિ 'અભીષિતત્વ'ત્વલક્ષણ અતિશય તો અમારામાં જ છે તેથી તેમ હતું, તત્ત્વદર્શન જ "એતિ" પદે કહે છે, અન્યાધિકાવિષયક આત્માનું પ્રદર્શન કેમ કરે ? દિશિયુગ્મનકલે અત્તર્ભાવવેચનભાવર્થ "દેવકીજરણી" પદ કહે છે, કારણ કે દેવકી સર્વમા નિર્દુષ્ટ છે અને તે નિર્દુષ્ટ દેવકીના જરમાં-હરમાં-પ્રકટ પ્રથમ પણ તથા-નિર્દુષ્ટ-છે, તેથી અન્તર્ભાવવેચન નથી, તાદશ્ય અન્તર્ભાવવેચનરહિતિર્દોષદોષીજરણી આપમાં કો વિરોધ? એમ આશુકીને "ઉરુરાજ" પદ કહે છે, જેમ ચન્દ્ર દર્શી જ સર્વના તાપહરક છે પરન્તુ પતિત્વે અતિનિકટે તાપહરક તો અમારા જ છે એમ જણાવ ચન્દ્ર પણ સર્વના તાપહરક દર્શી જ છે પરન્તુ પતિત્વે અતિનિકટે તાપહરક તો અમારા જ છે એમ જણાવ વિશેષ સિદ્ધ થાય છે, ચન્દ્ર જેમ નક્ષત્રમણ્ડલમાં સ્થિત કરે છે અને નક્ષત્રમણ્ડલે જ રાજમાન ચન્દ્ર જેમ સર્વતાપનિવરક છે તેમ આ ચન્દ્ર પણ અમારા સગવડમાં સ્થિત કરે છે અને અમારાથી જ રાજમાન સર્વતાપનિવરક છે એમ 'ઉરુરાજ' પદે ચોતન થાય છે. (૨૨-૨૩)

આમાસ-સાધારણી લીલા કથીને ગોપિકામાં જ વેણુકૃતા ભગવાને જ જનિતા લીલા “મદ” ઇત્યાદિ યુગલે કયે છે,

મદવિધૂણિતલોચન ઈષ્માનદઃ સ્વસુહૃદાં વનમાલી ।

યદરપાણ્ડુવદનો મૃદુગણ્ડે મળ્યયન્ કમકકુણ્ડલલક્ષ્મ્યા ॥ ૨૪ ॥

‘યદુપતિદ્વિરવરાજવિહારો-યામિનીપતિરિવૈષ દિનાન્તે ।

સુદિતવક્ર સપયાતિ દુરન્તે મોચયન્ વ્રજગંધાં દિનતાપમ ॥ ૨૫ ॥

અક્ષરાર્થ—મદવિધૂણિતલોચન સ્વસુહૃદના ઈષ્માનદ વનમાલી યદરપાણ્ડુવદન કનકકુણ્ડલલક્ષ્મીએ મૃદુગણ્ડને મણકતા દ્વિરવરાજવિહાર સુદિતવક્ર યદુપતિ દિનાન્તે યજ્ઞગોતા દુરન્ત-દિનતાપને મૂકાવતા યામિનીપતિવત્ સમીપમાં આ આવે છે ! (૨૪-૨૫).

શ્લોકવાચન—સુદિતવક્ર યદુપતિ ઉપવાન કરે છે, પૂર્વોક્ત જ વેણુનાદ અત્ર આલ છે, વેણુનાદે અન્યત્ર તો કૃત કાર્યનું કથન પૂર્વે થયું, અત્ર ગોપિકામાં જ કૃત કાર્ય-કથાવ છે એ વિશેષ છે, પૂર્વે દશ લીલા નિરૂપી તે સર્વે અરમદર્થ જ છે તેથી ભગવાનને દશમા વિશેષણ અર્થે છે, એક જ ભગવાન ઉત્તમ જ છે તેથી યુગલવે-લિલયુગલવે-પણ અત્યન્ત વિભાગ નથી-‘જનાતિ-ભગવાન’ એવ ‘જનાતેવ ચ હરિઃ’ એટલે જ કલ્પ વિભાગ દોવાથી આ યુગલનો પૂર્વ યુગલથી વિભાગ નથી-સર્વો જ લીલા ગોપિકામાં છે એમ વ્યુત્પાદે છે કે સર્વ જ વેણુનાદમાં રમેયુષ્ય મુખ્ય હેતુ છે, વેણુનાદમાં સર્વ રમેયુષ્ય મુખ્ય-ઉદ્દેશ રસભાવ-છે, કારણ કે રસભાવ ઉદ્દેશ સતે જ, વેણુનાદ થાય છે અને તેથી અરમદર્થ ક્ષિપ્ત તે હેતુ એ તાર્કિક પણ અરમદર્થ જ, અન્યત્ર તો પ્રાસંગિકત્વમાત્ર છે, તે વેણુનાદ અરમદર્થ ક્ષિપ્ત થયો-અરમદ્વિધૂણિત રસભાવ થયો-એમ ‘મદવિધૂણિતસોચન’ પદે કયે છે, અત્ર સ્વાનન્દરિચિતિએ-પૂર્વાનુભૂત આનન્દની સ્વર્માં રિચિતિએ-પૂર્વાનુભૂત વિવિધનામિકાવિવિધવિલાસસ્મૃતિધારાજનિતાનાન્દસન્દોહાનુભવ પૂર્ણવિભોધરૂપ ‘મદ’ છે એમ કથાવ છે, અને તે પૂર્ણવિભોધ ઇતરવિસ્મરક દોવાથી મદરૂપ છે, તે મદ જેમ અધુના આપનામાં-સીંગાપિકાઓમાં-છે તેમ મારામાં-પ્રભુમાં-પણ-આપના સમન્વધની સ્મૃતિએ જ છે-નદિ કે અન્યનામિકાવિવિધશ્રી ક્રિયાએ પણ-એમ જણાવવાને જ્ઞાનપ્રાપક નયનાં જ મદ પ્રદર્શનથી, મારામાં-જ્ઞાન પણ ભવતીમાત્રવિવિધ-આપના જ સમન્વિધ જ નદિ કે અન્યવિવિધ પણ-છે એમ જણાવવાને ‘વિધૂણિત’ ત્વ કથ્યું, તાદગ્ બદ્ધિપ્રસન્ન રૂપ લોચનને હોતું નથી તેથી ‘વિધૂણિત’ ત્વ કથ્યું, મદે વિધૂણિત છે લોચન-જેનાં એવા ‘મદવિધૂણિતસોચન’ પ્રભુ છે, ‘મદ’નો અર્થ ‘સ્વાનન્દરિચિતિએ-પૂર્વાનુભૂત સ્વાનન્દની સ્વર્માં રિચિતિએ-પૂર્ણ અવભોધ’ એમ જે થયો તત્ર રમેયુષ્ય અને પૂર્ણવિભોધ એક જ છે એમ જણાવું, તે ‘મદ’ જ્ઞાનમર્ગમાં-લોચનમાં-જ છે એમ પ્રકટ કરવાને સર્વ વિષયોને વ્યાપ્ત કરવાને ‘વિધૂણિતસોચન’ ત્વ કથ્યું, આ ભગવતિષ્ઠ ધર્મ નિરૂપ્યો, પ્રચુરસમવતીને-તત્ર પણ દિવસે ક્ષિપ્તજ્ઞાને-ત્રિપદર્શને, તત્ર જ આત્મપ્રવેશ થાય તેથી તદભાવાર્થ માનવું ઈષદ જ જ્ઞાન કરે છે-સમ્માનના કરે છે-કે જેટલાં માને તેમની પૃથક્ રિચિતિ થાય એ આશયે “સ્વરૂપરિચય” પદ કથ્યું, યદા ઇષવવિ પૃથક્ રિચિતિ યદિ એ માને માન સમ્ભવે છે તંથાપિ ગોપિતાર્થવાને જ્ઞાન ઈષદ જ થાય છે તેથી ભગવાન ઈષ્માનદ છે, અને તેથી તે અધારા ગમ્ય થાય છે એમ જણાવ છે, અમૃતમાં હેતુ સમ્માનના છે અને અધુના જ તેમ નદિ કરવામાં હેતુ સમ્માનતાનું ઇષિત છે એમ વિભેદ છે, અથવા ઈષત્ પણ માનને ઉત્તરાધને ખરડે છે, યદા પ્રચુરસમભાવ જ ‘મદ’, તે મદે જેમ તે ‘વિધૂણિતસોચન’ તેમ ‘ઈષ્માનદ’ પણ એમ પૂર્વવદ્ અર્થ કરવો, ‘યદા ઇત્યાદિએ ‘પૂર્ણવિભોધ’ પદનું અન્તે આ અર્થાન્તર કથ્યું, યદાપિ એતાદશ-ભગવાને-ત્તો સ્વપ્રિયાને પૂર્ણ જ સમ્માનન કરત્ય છે-‘ઈષ્માનદ’ પદના અર્થના પ્રથમ પદમાં ‘યદાપિ’ ઇત્યાદિ કથન કરીને આ ચોક્કસ-તંથાપિ મધ્યે માર્ગમાં દર્શન અન્ય પણ કરે છે તેથી તે અન્તે માવતા-જેથી-અનુચિતત્વજ્ઞાન થાય નદિ તાવદ જ શ્રીગોપીજનનું સમ્માન ભગવાને કરું તેથી ભગવાન ‘ઈષ્માનદ’ છે-‘તાદશોપિ’ પદમાં ‘અપિ’ શબ્દે જે કથ્યું તે અત્ર ચોક્કસ, અથા ‘પદસ્યમાં વિશેષજ્ઞપ્તો હેતુદેતુમદ્ભાવ છે એ જ વિશેષ છે, સ્વરૂપરિચય તાદશ-મદવિધૂણિતસોચન-પણ પ્રભુ સતે ઈષ્માનદ છે-માનવું પ્રદાન-સમ્માનના-કરે છે તેથી તે અધારા ગમ્ય થાય છે એમ જણાવ છે, અમૃતમાં હેતુ સમ્માનના છે અને અધુના જ તેમ નદિ કરવામાં હેતુ તેનું-સમ્માનનાનું-ઇષિત છે એમ વિભેદ છે, આ માનને-અભિમાનને-ભોગ્યુના-ઉદ્દેશિતસમ્માનના-પ્રાકચ્છી જ્ઞાન કરે છે વા ખરડે છે, ‘અર્થમાં’ ‘કર્તવ્ય’ પદ દોવાથી

પ્રવચનપદો જા ટિપ્પણનુસાર અર્થ 'ઈષિત પ્રવચન' 'ઈષિત કરાવિ' ગણવે, અભિમાનેપત્તરણમાં માને અપદનમાં હેતુ કહે છે કે જાનમાકષ્ટથી માનને પ્રવચ્છે છે અને ખરૂં છે, રજોગુણનું પ્રાકૃત્ય જાનમાં-લેખનમાં-જા હોવાથી, રજોગુણો વિષય કેવલ લેખનરૂપ જાનમાજ જ છે એમ જણાવ્યું, 'ઈષિત'માં હેતુ 'વિષય' દર્શાવ્યો કહે છે કે જાણે-સમાનભોગનમાનઅપદનરૂપ-પણ પદમાં તે કાર્ય 'ઈષિત' જ છે, જેને આપણને રિત્તેલણાદિએ ને આધારે તે સમાનનું સ્વરૂપ જ કાર્ય છે, પ્રથમસ્વરૂપરિચિતિમાજ માનનું જ સ્વરૂપ કાર્ય છે, પૂર્ણમાનવનીનું અધોમાનઅપદન સતે પ્રચુરપ્રેમવત્તે લોકાધિપતિધામાવત્તથી તે જ સમયે તેઓ સ્વરૂપ સર્વ કરે તેથી માનઅપદન પણ તેટલું જ છે જેટલાએ તે વેદાએ લોકવિગીત યાપ નહિ, 'ઈષિત' આપમાં-ગોપિકામાં-એમ કરવામાં શો હેતુ? તત્ત "સ્વસુહર્દ" પદ કહે છે, 'સ્વ' પદથી અસાધારણ કહે, તેથી સ્વના જ અસાધારણ સ્વરૂપ તે ગોપિકા છે, અને મહાનું પણ સુવર્ણ કર્તવ્ય જ છે, 'વનમાલી' પદે માપણ્ય કાર્ય કહે છે, માનદાનગનિત આધારસાદિક અસાધારણ્ય કાર્ય તો સ્વસુહર્દમાં જ પ્રકટ છે, અને તેનું ધીરદાનનિત ક્રિતિપ્રકટન સાધારણ્ય કાર્ય તો સર્વ લોકમાં પ્રકટ છે, 'ઈષિત'માં-વત્તમાં હેતુ ક્રિતિમત્ત જ છે, અન્યા તો લોક અન્યા વતે, વનમાલા ક્રિતિમયા હોવાથી લોક અન્યા ન વતે એમ સાધારણ્ય કાર્ય પ્રકટ કરે છે, 'અદર' પણ 'પાવડુ'માં-પદમાં 'અદર' ક્ષવાત્ત છે, તે અદર ધર્મે પ્રતિદ્વણ વિસદશી ક્રાંતિ કરે છે, તત્ત પણ અર્થપાત્ર મદર પાવડુનું હોય છે અર્થે તો અદરકત હોય છે તેમ અન પ્રભુ ઇંદ્રનીમ્ અર્થગત છે અને અર્થે તો અત્યંત તત્ત-પૂર્ણમાનપદ-યશો જ, પૂર્વ ઇષિત-માનદત્તથી આ વિશેષ, અર્થે તો અત્યંત-તત્તવ યશો જ, પૂર્વ ઇષિત-માનદાનથી અભિમાનેપત્તરણથી અને અભિમાનેપત્તરણથી પૂર્ણમાનદાન વિશેષ છે, સાધન-અધુના તારણ વિશેષસાધનપાદનમાં હેતુ-ક્રિતિ છે તેથી વિશેષજ્ઞાનતર-વનમાલી' પદ-મધ્યમાં ધર્મ, અથવા અત્ત'પાવડુ'શબ્દે આરકત જ શ્રુત્ય કથાય છે ત્યારે વન ને વડન તેણે અધરાધુતપાન ક્ષિતિ યાવ છે-સુખમધ્યે અધર 'પાવડુ' આરકત-હોવાથી અનુરાગ સતે જ તત્ત અધરનું પાન એમ સાધિત થાય છે-વા વનવાસીઓએ આ ઉપભોગ્ય છે-નનના અદરસાદરયથી અને અદરના વનિયતથી આ સુખ વનમાં ઉપભોગ્ય છે-તેથી વનમાં જઈને આ ઉપભોગ્ય-એમ સર્વને જણાવે છે, તેથી પણ વિશેષ "કનકકુણ્ડલકલ્પમા ચુડાપદ" મધ્યગન" પદે કહે છે, સ્વવિષયકરજોગોદીપતે સ્વાર્થે ભગવદાનમનનિયમ કલો, અર્થાદ નિયમમાં તેથી પણ વિશેષ શિરોભેદકચને કલો, રમણદમના અમા રથી અને અનનદના નિધાનદયથી ગદ્યમાં-ચુડા મોગશાષ્ટ-રમણિયોપાનઅર્થ-કિપાદિ છે-અનનકુરિતકલ્પેઃ કુતસિતોપસાદ્ય" વચ: તતોદુરિતકલ્પેઃ સંકારણુચુડાસોપમ: તત: પક્ષિતકલ્પેઃ કરચિત્તચુડાસુદેવકૃદ ભગવન્તિ દરિયીદશા પ્રિયતમૈશુ ભાવાભય:" એમ પૂર્વે ક્રોધક અભિયુક્તે કલ્પ છે-કારણ કે મધ્યમાં જ રમણમાત્રિ છે, 'કનક' પદ વર્ણનાતરકાષ છે, ચણતો સ્વામ અનો કનકનો પીત યજ્ઞ છે, કૃષ્ણ-પરમાનન્દ-પણ અરમદર્શ કામરસ-લાકીરૂપ મધ્યમાં કનકશિયોગનથી સર્વાભિવર્ણથી કનકનું અરમદર્શ કામરસ-પત્ત-જા ઉદ્ગોષાય છે તેથી અરમદર્શ જ ભગવદાનમન છે એમ નિધિત થાય છે, અન્યા અરમદમકલ્પ શિરોભેદ ન કરે, મધ્યમાં કુણ્ડલશિયોગના શિરશાણે જ થાય છે, 'યજ્ઞ' પદમાં છે તથાપિ બાલનન્દ-સુખ-એ તેથી અસાધારણી લીલા કેમ કરશે? એ આલોહને 'યજ્ઞ' પદે નિવારે છે કે આ યાજ્ઞોના પતિ છે અને તેઓ-માદનો-તો ખરૂંથી હોય છે, 'દિરદશા' નિવાર-વિશેષજ્ઞાનતર અમર્ષદાશ કહે છે, મહાસુરતમાં મન્દેન્દવ મહાન છે, કારણ કે તે 'દિરદશા' નિવાર-પ્રણુના મન્દેન્દવ મહાસુરત વિના આપણી પ્રતિ નથી, 'દિરદશા' ને પણ આ-અર્થે વલ્લયાણ-ધર્મ નથી તેથી દિરદશાની પણ અપેક્ષાએ આ તો પૂર્વે તાપને આદિમાં જ દૂર કરશે એ આશયે 'યામિની' પતિ: કનક' પદ કહે છે, સમ્યક્ યામિનીના આ પતિ છે તેથી યમિનીમનના વિશેષે સુખદ-તાપને નિવારને સુખતાના-એ, 'પ્રભુ અકર્ષિત' પાત્ર છે ત્યારે 'યામિની' પતિ: કનક' એમ કેમ કહે છે? મન્દેન્દવન્તે દિવસે સુખતાન પ્રાપ્ત થતુ નથી કારણ કે મન્દે દિવસે સુખદ નથી અને મનવાને તો દિવસે પણ સુખનું જન કરે છે તેથી 'યામિની' પતિ: કનક' આ દર્શાવત કહે પ્રકારે યુક્ત છે? એમ આશ્ચર્યને તેમ અશ્ચર્યકરીને 'એવ' પદે ઉત્તર કહે છે કે સર્વાકર્ષદરણ્ય તત્ત રિયો કરે છે-સર્વાના અકર્ષદરણ્ય પ્રણુ વન્દમધ્યે રિયો કરે છે-તેમના વિના રિયો કરવાને અશક્ત સને પારપરપ્રણુનુવાદનમણ્યતાનુભવનનિનાન્દસમુદયથી આદિને પ્રણુ ગ્વયોગમાં અમકદવર દિવસે રિયો કરે છે તે જ આ છે એમ 'એવ' પદે પ્રદર્શાર છે, અર્થે પણ માનદેણ્ય છે એમ જણાય છે, એમ અના લીલાનું પરિવાન ગોપિકાને બાવનયથી થતું તેમ ભગવતિરિયોનું પણ પરિવાન થતું,

પરંતુ આ જ્ઞાન કાદાચિત્ક છે અન્યથા જ્ઞાનરસ જ ન હોય, અને તેથી દિવસે નિકટ જ અગ્રકટ સત્તા પ્રકારાન્તરે સુખદાન કરે છે અને અધુના-દિનાન્તે-તો શ્રાન્તવદ્ યામિનીપતિવત્-અન્નવત્-અગ્રકટ સત્તા દ્વરથી જ તાપનાશક છે, 'યામિનીપતિ'પદથી જેમ અગ્રે ચન્દ્ર પૂર્ણા યામિનીનો સાક્ષાદ્ ભોગ કરે છે તેમ યામિનીપતિસદશ દિરદરાજવદિહાર પ્રિય અમારો સાક્ષાદ્ભોગ કરશે, અત્ર 'દિનાન્તે'પદનો અન્યથા 'સામ્રાત' સાથે છે અને તેથી મૂલમાં 'યામિનીપતિ: ધન' પદનો અન્યથા પૂર્વ 'દિરદરાજવદિહાર'પદ સાથે અને અપર 'એવમ્'પદ સાથે કરવો, 'એવમ્'પદની આદ્યતિ કરવી, તેથી દિનમાં અગ્રકટ સત્તા આ સુખદાતા છે દિનાન્તે યામિનીપતિવદ્ આ દ્વરથી જ જેમ તાપનાશક છે અને અગ્રે તો યામિનીપતિસદશ સત્તા દિરદરાજવદિહાર પ્રિય સાક્ષાત્ પૂર્ણ ભોગ કરશે, આ અર્થનું ગાપન પ્રશુ જ કરાવે છે જેમ જણાય છે, કારણ કે મુદિતવકત્ર-પ્રસન્નવદન-ચર્ધને ઉપ ચાન-સમીપ આગમન-કરે છે, પૂર્વયુગલમાં ચન્દ્રદશાન્ત કથ્યું છે તેથી પુનરકિત આશકૃતિને કથે છે કે આ ભાવ તેમનો-ગોપિકાનો-જ દિતકારી છે, પૂર્વે સાધારણ્યે સર્વના તાપનાશક અમરકૃસંહિત પ્રભુ છે જેમ સાધારણ્ય કથ્યું છે અને અત્ર 'મુદિતવકત્ર'પદે વિરોધતઃ આ ગોપિકાઓના જ દિતકારી છે જેમ અસાધારણ્ય કથ્યું છે જેમ પૂર્વ યુગલથી પણ આ યુગલનો વિશેષ છે, ઉપસંહારમાં 'મેલ્યયન્ વનગર્વા દિનતાપ'પદે પુનઃ કથે છે કે સમ્પૂર્ણ દિવસમાં વળતો અને સઘઃપ્રસન્ના ગોનો જેટલો તાપ હોય છે તે સર્વને જ મોમે-નિવારે-છે, યદ્વા જેમ ગોના રાત્રિજવિરહજ તાપને દિવસે સ્વરૂપનાદાદિએ મેલ્યે છે તેમ વળરચિત સર્વના તદેકનાથાવે તદેકગોખ્યત્વે તદધીનપ્રાણુદિધર્મવે અને જેમ ગોદેદપ્રાણુદિરસાર્થ દિવસે વનમાં ગોનયન કરે છે તેમ નિશામાં ભગવાન સ્વામિન્યર્થ વનમાં આગમન કરે છે તેથી સ્વામિનીઓ ગોવત્ છે અને તેથી 'ગો'પદે સ્વામિનીનું જ કથન છે. (૨૪-૨૫).

સામાસ-એમ નિરોધને નિકૂપીને સ્ત્રીઓના નિરોધને ઉપસંહારતા શુક તદ્દહારા-સ્ત્રીહારા-પ્રકરણરૂપ તામસોનો નિરોધ 'એવમ્' ઇત્યાદિએ ઉપસંહારે છે, અત્ર ગોપિકાઓનું જ સુખ્યત્વે હોવાથી એમન નિરોધના ઉપસંહારમાં સર્વ જ તામસોનો નિરોધ ઉપસંહાર થઈ ગયો.

एवं ब्रजस्त्रियो राजन् कृष्णलीलानुगायतोः । रेमिरेह.सु तच्चित्तास्तमनस्का महोदयाः ॥ २६ ॥

अक्षरायं राजन् ! तच्चित्ता तमनस्का महोदया कृष्णलीलानुगात्री यन्कीओओ
दिवसे ओ प्रकारे रमण्य कथुं. २६.

કચાકચાન-‘રાજન્’સમ્બોધન વિચારસાથે છે, એ પ્રકારે દિવસે ભગવતસમન્વયરહિતા રસમાં પણ કૃષ્ણલીલાને જ આપતુર્ણે મહાકાલાનુવૃત્તવર્થ અનુક્રમે ગાતાં સત્તાં વ્રજગતા પણ સ્ત્રીઓએ રમણ્ય કથું, કથદાનદ્વારા જ કીર્તિ આનંદરૂપા નથી પરંતુ સ્વતઃ જ આનંદરૂપા છે અને તાદશી કીર્તિ તેમના પ્રાપ્તિ થઈ તેથી તેમની ક્રિયાશક્તિ અને જ્ઞાનશક્તિ પણ ભગવત્પ્રિય જ થઈ ગઈ એમ “તમનસ્કાઃ તચ્ચિતાઃ”પદે કથે છે, ‘ચિત્ત જ્ઞાનપ્રધાન છે અને મન કર્મપ્રધાન છે, એમ સર્વ પ્રકારે પ્રપન્નચિત્તવિરૂપિત અને ભગવદ્દાસકિત નિકૂપી, ‘તેમને એમ નિરોધ કેમ ફલિત થયો?’ એમ આશકૃતિને તત્ર ‘મહોદયાઃ’ પદ કથે છે, મહાન્ જ અક્યુદય-ભાગ્યરશિ-જેમનો એવાં મહોદયા જ તે સ્વામિનીઓ છે તેથી સર્વ મુરચ છે. (૨૬).

॥ इति राधाय सभास ॥

॥ તામસકૃત્વપ્રકરણ સમાપ્ત ॥

૧. અત્ર શ્રીમદ્વિનક્રમતઃ શ્રીનિર્દેશેન્વરપ્રબુદ્ધરણ્ય દશમસ્કન્ધટિપ્પણિઅન્યનો ઉપસંહાર કરતા નિમ્નપિતૃત્વચરણ્ય શ્રીમદ્દેવભાષીશ્રેષ્ઠ પ્રતિવિશ્લિષ્ટ કરે છે કે પિતૃપાદાન્નકૃપાએ દત્તિની ભક્તોની દુઃખર્થ ચચારકિત મેં નિરોધવિરૂતિ-શ્રીદશમ સ્કન્ધમુખેયામિની-સ્કન્ધ કરી, આ જ પ્રકારે ભુધોએ નિરોધવિરૂતિસથ સતતચ, તેથી તે પ્રકારને પ્રદર્શિતે વપરમું છે. મનવધ્ય પદાનુભવપત્ર વિના આનો-નિરોધવિરૂતિની-વિચારણામાં મનાહ પણ રાક્ષિ દોહ શકતી નથી તેથી ગિરિવરેરાપાદાનુભવના મદા આપ્રિત મેં વિશિષ્ટચાતુર્યવદીભવાત્પર્યં લખ્યું, ગોવિન્દવિહારિવિરૂતિમાં ને કાઠ સંચયપદ્યુલ્લેખિત ૧૬૧૫ દોષ તે શ્રીનિર્દેશવત્તીસલિલથી નિર્મલ દો. (૧-૪).